๕

หนังสือชุดพระเกียรติคุณ
สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระอริยวงษญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน)
วัดมหาธาตุ

สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน)

พระเกียรติคุณ

สมเด็จพระอริยวงษญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน)

วัดมหาธาตุ

สุเชาวน์ พลอยชุม เรียบเรียง

พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ (ด่อน)

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของหอสมุดแห่งชาติ

สุเชาวน์ พลอยชุม

พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ (ด่อน)

วัดมหาธาตุ.__ กรุงเทพฯ :

มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2541.

111 หน้า

1. สมเด็จพระอริยวงษญาณ (ด่อน)

I. ชื่อเรื่อง.

294.30922

ISBN 974-580-857-1

©สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติ

พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๔๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม

ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พลอากาศเอก หะริน หงสกุล

พิมพ์ที่ โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ
โทร. ๒๘๑๗๗๙๐

คำนำ

เนื่องในวโรกาสฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๐ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้ดำเนินการจัดสร้าง "โรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก" ขึ้น จำนวน ๑๙ แห่ง ในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่อถวายเป็นพระอนุสรณ์แด่สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๑๙ พระองค์ เป็นการร่วมฉลองพระชนมายุเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชในวโรกาสดังกล่าวแล้ว และเพื่อให้ประชาชนทราบความเป็นมาของโครงการจัดสร้างโรงพยาบาลสกลมหาสังฆปริณายก พร้อมทั้งพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กองบรรณาธิการนิตยสารธรรมจักษุ จึงได้เรียบเรียงพระประวัติสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นลำดับมา ปรากฏว่าเป็นที่สนใจของผู้อ่านทั่วไป ฉะนั้น เพื่อให้พระเกียรติคุณแห่งสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์เป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่

ประชาชนยิ่งขึ้น มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดพิมพ์พระ-ประวัติสมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ที่เคยลงพิมพ์เผยแพร่ในธรรมจักษุนั้นขึ้นอีกครั้งหนึ่ง พร้อมทั้งปรับปรุงแก้ไขให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น รวมเป็นหนังสือชุด **"พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์"** จำนวน ๑๙ เล่ม

เล่ม ๕ ในหนังสือชุดนี้คือ พระเกียรติคุณสมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) พระองค์ที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ สมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์พระองค์แรก ๆ นั้น มีข้อมูลเกี่ยวกับพระประวัติน้อยมาก ปรากฏหลักฐานเฉพาะพระศาสนกิจที่สำคัญ ๆ บางเรื่องเท่านั้น เพื่อให้ผู้อ่านทราบถึงพระเกียรติคุณประการต่าง ๆ ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ ชัดเจนขึ้น และเพื่อประโยชน์ในทางการศึกษาอ้างอิง จึงได้นำพระนิพนธ์และเอกสารเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ๆ บางเรื่องมาพิมพ์เป็นภาคผนวกไว้ด้วย

ในเล่มนี้ ได้นำพระราชปุจฉาในรัชกาลที่ ๓ ซึ่งมีคำถวายวิสัชนาของพระสงฆ์มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานมารวมพิมพ์ไว้ เพราะสมเด็จพระสังฆราชที่ปรากฏในคำถวายวิสัชนา

ในพระราชปุจฉาเหล่านี้ คือสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ คำวิสัชนาพระราชปุจฉาเหล่านี้จึงนับเป็นส่วนหนึ่งแห่งพระนิพนธ์ของสมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ที่แสดงถึงพระปรีชาสามารถในทางพระปริยัติธรรม และพระมติในทางพระศาสนาที่ควรแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ จักอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านทั้งหลายตามสมควร

(พระมหารัชมงคลดิลก)

ผู้อำนวยการ

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

มิถุนายน ๒๕๔๑

สารบาญ

นำเรื่อง (๑)

พระประวัติเบื้องต้น ๑

สมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๕ ๔

พระกรณียกิจพิเศษ ๑๕

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาครั้งสำคัญ ๑๖

สมณทูตไปลังกา ๒๐

การชำระพระสงฆ์ครั้งใหญ่ ๒๓

พระอวสานกาล ๒๔

เชิงอรรถ ๓๑

ภาคผนวก

พระราชปุจฉาในรัชกาล

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๓๕

พระราชปุจฉาที่ ๑ ๓๕

แก้พระราชปุจฉาที่ ๑ ๓๗

พระราชปุจฉาที่ ๒	๔๑
แก้พระราชปุจฉาที่ ๒	๔๕
พระราชปุจฉาที่ ๓	๕๙
แก้พระราชปุจฉาที่ ๓	๖๒
พระราชปุจฉาที่ ๔	๖๗
แก้พระราชปุจฉาที่ ๔	๖๗
พระราชปุจฉาที่ ๕	๙๕
แก้พระราชปุจฉาที่ ๕	๑๐๐
กระแสรับสั่งเรื่องสอบพระปริยัติธรรม	๑๐๙

นำเรื่อง

สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณฐานันดร หรือสมณศักดิ์สูงสุดในทางการปกครองของคณะสงฆ์ไทย เป็นตำแหน่งที่มีมาคู่กับคณะสงฆ์ไทย ตั้งแต่ครั้งกรุงสุโขทัยเป็นอย่างต่ำ ตามหลักฐานดังที่ปรากฏในศิลาจารึกสมัยสุโขทัย ทรงดำรงอยู่ในฐานะองค์พระประมุขแห่งสังฆมณฑลทั่วราชอาณาเขตที่เรียกว่าสังฆปริณายกบ้าง มหาสังฆปริณายกบ้าง สกลมหาสังฆปริณายกบ้าง สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินทรงเป็นผู้สถาปนาหรือแต่งตั้ง

สมัยกรุงสุโขทัย สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์เรียกว่า **พระสังฆราช** และสันนิษฐานว่า พระสังฆราชน่าจะมีมากกว่า ๑ องค์ กล่าวคือ เมืองใหญ่ ๆ น่าจะมีพระสังฆราชองค์ ๑ เป็นสังฆปริณายก หรือประมุขของสงฆ์บริษัทตลอดเขตเมืองนั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา ในชั้นต้นมี พระสังฆราช ๒ องค์ คือ เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายคามวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** เป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสีองค์หนึ่ง มีราชทินนามว่า **พระวันรัตน** องค์ไหนเป็นผู้มีอายุพรรษามากองค์นั้นได้เป็น **สมเด็จพระสังฆราช** และมีคำว่า "สมเด็จ" นำหน้าราชทินนาม ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระวันรัตน** บางครั้งออกนาม **สมเด็จพระพุทธ-โฆษาจารย์** ฉะนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช จึงเป็นสมณศักดิ์สูงสุดและมีเพียงองค์เดียว

(๒)

มาถึงตอนปลายกรุงศรีอยุธยา จึงเกิดมีราชทินนาม สำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชขึ้นคือนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดี** ซึ่งสันนิษฐานว่า เกิดมีขึ้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าเอกทัศเป็นครั้งแรก และได้ใช้เป็นแบบสืบมา

สมัยกรุงธนบุรี การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงรูปแบบเหมือนสมัยกรุงศรีอยุธยา คือมีสมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง และมีสมเด็จพระสังฆราชเพียงองค์เดียวเป็นประมุขของสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่าอย่างไร

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ก็ยังคงดำเนินไปเหมือนเมื่อครั้งกรุงธนบุรี มีตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เป็นสมณศักดิ์สูงสุดและเป็นประมุขแห่งสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาเขต ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ไม่ปรากฏหลักฐานว่าสมเด็จพระสังฆราชมีราชทินนามว่าอย่างไร กระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๒ เมื่อทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัตน (มี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ ปริยัติวราสังฆราชาธิบดี** นำให้สันนิษฐานได้ว่า แม้ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น สมเด็จพระสังฆราชก็คงจะมีราชทินนามว่า **สมเด็จพระอริยวงษญาณ** เช่นเดียวกัน

ราชทินนามนี้ได้ใช้เป็นแบบสืบมาจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดให้แก้เป็น **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** และได้ใช้เป็นราชทินนามสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสืบมาจนทุกวันนี้

แต่สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ปัจจุบัน ได้รับพระราชทานทินนามต่างไปจากสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ ว่า **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** จึงนับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่มิได้เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ได้รับพระราชทานราชทินนามเป็นพิเศษเฉพาะพระองค์ ไม่ได้ใช้พระนามว่า **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** ตามแบบอย่างที่เคยเป็นมา

ในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นกรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ที่สมเด็จพระสังฆราช แต่ไม่เรียกว่า สมเด็จพระสังฆราช เมื่อถึงคราวจะออกพระนามเรียกพระนามกรม เมื่อจะกล่าวถึงตำแหน่งเรียกต่อพระนามว่า **สมณุตมมหาสังฆปริณายก** เป็นครั้งแรกที่เจ้านายได้ทรงรับตำแหน่งนี้

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษก แด่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราช คำว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** ซึ่งใช้เรียกเจ้านายผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษกแทนคำว่า "สมเด็จพระสังฆราช" เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

ต่อมาเมื่อ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนา พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ เป็นพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า คำว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** ก็เกิดมีขึ้นในคราวนี้เป็นครั้งแรก

สรุปได้ว่า ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ สมณศักดิ์สูงสุดในคณะสงฆ์คือตำแหน่งที่ **สมเด็จพระสังฆราช** นั้นมีคำเรียกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. เจ้านายชั้นสูงผู้ได้รับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช) เรียกว่า **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า** มี ๓ พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (พระองค์เจ้าวาสุกรี) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระองค์เจ้าฤกษ์) และสมเด็จพระมหา-

สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น สูงกว่าสมเด็จพระสังฆราชผู้ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น

๒. พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ทรงได้รับสถาปนาเป็นที่สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราชเจ้า** มี ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ (หม่อมเจ้าภุชงค์) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม และสมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ (หม่อมราชวงศ์ชื่น นภวงศ์) วัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงเศวตฉัตร ๕ ชั้น แต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ได้รับพระราชทานฉัตรตาดเหลือง ๕ ชั้น

๓. ท่านผู้มิใช่พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อได้รับสถาปนาเป็นที่ สมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า **สมเด็จพระสังฆราช** ทรงเศวตฉัตร ๓ ชั้น ดังที่ปรากฏทั่วไป

ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาต่อเนื่องกันมามิได้ขาดทุกรัชกาล กระทั่งถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เพียงพระองค์เดียว เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สิ้นพระชนม์แล้ว มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่

สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๔ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเกือบตลอดรัชกาลคือ ๑๕ ปี

ในรัชกาลที่ ๕ ในช่วง ๒๓ ปีแรกแห่งรัชกาล ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเช่นกัน กระทั่ง พ.ศ. ๒๔๓๔ จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ พระองค์นั้นก็ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชเพียง ๑๐ เดือนเท่านั้นก็สิ้นพระชนม์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยา-ลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) เป็นพระองค์ที่ ๒ ในรัชกาล สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงดำรงอยู่ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช ๕ ปีเศษก็สิ้นพระชนม์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ หลังจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็มิได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล ฉะนั้น ในรัชกาลที่ ๕ จึงรวมเวลาที่ว่างสมเด็จพระสังฆราชอยู่ถึง ๓๔ ปี นับแต่รัชกาลที่ ๖ เป็นต้นมา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชต่อเนื่องกันมามิได้ขาดจวบจนปัจจุบัน

แต่โบราณมา พระเถระผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จ

พระสังฆราช รวมทั้งสมเด็จพระราชาคณะด้วยนั้น ปรากฏตามพระอธิบายของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า **“เฉพาะบางรูปผู้ทรงคุณพิเศษ เช่น เป็นพระอุปัชฌายะหรือพระอาจารย์ของพระราชา...”** หากมิใช่เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ก็ **“ทรงเลือกที่เป็นผู้ใหญ่ผู้เฒ่า”** กล่าวโดยสรุปก็คือ ท่านผู้จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นจะต้องมีความเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินในทางใดทางหนึ่ง ฉะนั้น ในบางรัชกาลเมื่อหมดท่านที่ดำรงอยู่ในฐานะดังกล่าวแล้ว จึงไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราช และไม่ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชาคณะบางตำแหน่ง เช่น ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (นาค) สิ้นพระชนม์ ทรงพระราชดำริจะสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศนเทพวราราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช จนโปรดให้อาลักษณ์ร่างนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันที่จะทรงตั้งแล้ว แต่ทรงพระประชวรเสด็จสวรรคตเสียก่อน จึงยังมิทันได้ทรงตั้ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔ ก็มิได้ทรงสถาปนา พระพิมลธรรม (อู่) เป็นสมเด็จพระสังฆราช แต่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นที่ทรงเคารพ

นับถือมากในฐานเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่และทรงเป็นครูอาจารย์แห่งราชสกุลวงศ์ เมื่อสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรสสิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาท่านผู้ใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล

ในรัชกาลที่ ๕ ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนา สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา ปุสฺสเทว) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ไม่ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราชอีกจนตลอดรัชกาล แม้ว่าในขณะนั้นจะมีพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นประธานอยู่ในสังฆมณฑล ก็ไม่ทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกหรือสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เพราะทรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ

ถึงรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในตำแหน่งที่สมเด็จพระสังฆราช

เพราะทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระองค์ ครั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงสถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ เป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพราะทรงเป็นพระราชกรรมวาจาจารย์ในพระองค์

หลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕ เป็นต้นมา ธรรมเนียมการสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมดังที่กล่าวมาแล้ว คือมิได้ถือความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเป็นสำคัญ แต่ถือตามหลักเกณฑ์ที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์เป็นสำคัญ ซึ่งโดยหลักการแล้วก็คือ พระมหาเถระผู้มีสมณศักดิ์สูงสุดเป็นลำดับที่ ๑ จะได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช

การปกครองคณะสงฆ์ไทยแต่เดิมมา แบ่งเป็นคณะ แต่ละคณะมีเจ้าคณะใหญ่ปกครองโดยไม่ขึ้นแก่กัน ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายไว้ในพระมหาสมณศาสนฉบับหนึ่งว่า

“แต่ก่อน คณะแยกกันครอง หรือบางสมัยมีสังฆราชก็เจริญอายุพรรษา มีอยู่ก็เปนแต่เพียงกิตติมศักดิ์ กระทรวงธรรมการจำต้องทำน่าที่สังฆราช ฯ ผลเปนอย่างไรบ้าง ฯ” และในเชิงอรรถพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑

ตอนหนึ่งว่า **"คณะใหญ่ทั้ง ๔ นั้นต่างมิได้ขึ้นแก่กัน เมื่อมีกิจอันจะพึงทำร่วมกัน เสนาบดีกระทรวงธรรมการรับพระบรมราชโองการสั่งฯ เจ้าคณะรูปใดมีสมณศักดิ์สูง เสนาบดีก็พูดทางเจ้าคณะรูปนั้น ๆ"** สมเด็จพระสังฆราชจึงทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นกิตติมศักดิ์ ผู้ทำหน้าที่สมเด็จพระสังฆราชที่แท้จริงคือเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ซึ่งรับพระบรมราชโองการสั่ง (คือคำสั่ง) จากสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอีกทีหนึ่ง ฉะนั้น แต่โบราณมา ผู้ปกครองคณะสงฆ์ที่แท้จริงคือสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงรับถวายมหาสมณุตมาภิเษก (คือทรงรับสถาปนาเป็น สมเด็จพระสังฆราช) ได้ทรงแนะนำกระทรวงธรรมการว่า **"ในเวลานี้ได้ฉันเป็นสังฆราชขึ้น น่าที่กระทรวงธรรมการจะปลดเปลื้องการพระสงฆ์ ที่ตนไม่ถนัดถวายฉันเสียให้เป็นเด็ดขาด จะเบาแรงเข้าและการจะดีขึ้น"** ต่อมา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจึง **"ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนา ถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นธุระปกครอง"** ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๕๕ เป็นต้นมา สมเด็จพระมหา-สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงทรงเป็นผู้ทำให้พระสงฆ์ได้ปกครองพระสงฆ์กันเองเป็นครั้งแรก และทรงเป็นสมเด็จ

พระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงปกครองคณะสงฆ์โดยตรงด้วยพระองค์เอง ซึ่งได้เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสืบมาจนทุกวันนี้

แม้ว่าลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ของไทยนับแต่อดีตมาจนปัจจุบัน จะแตกต่างกันไปบ้างตามความเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แต่ก็เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า สมเด็จพระสังฆราชทุกพระองค์ทั้งในอดีตและในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ล้วนเป็นพระมหาเถระผู้ทรงพระเกียรติคุณและทรงปฏิบัติพระศาสนกิจเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองเป็นอย่างมาก แต่ประชาชนและพุทธศาสนิกชนจำนวนไม่น้อยที่ไม่ค่อยจะได้รู้จักความเป็นไปในส่วนพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ ซึ่งทรงดำรงอยู่ในฐานเป็นอภิปูชนียบุคคลของชาติและทรงเป็นหลักชัยของพุทธศาสนิกชนทั่วไป ฉะนั้น มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้ดำริจัดพิมพ์หนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** จำนวน ๑๙ พระองค์รวมเป็นหนังสือ ๑๙ เล่มขึ้น เพื่อเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไป แต่ละเล่มว่าด้วยพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์ คือ

เล่มที่ ๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดระฆังโฆษิตาราม

เล่มที่ ๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ศุข) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (มี) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุ

เล่มที่ ๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงษญาณ สมเด็จพระสังฆราช (นาค) วัดราชบุรณะ

เล่มที่ ๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๐ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๑ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระสังฆราชเจ้า กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ วัดราชบพิธสถิต-มหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๒ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (แพ ติสฺสเทว) วัดสุทัศนเทพวราราม

เล่มที่ ๑๓ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร

เล่มที่ ๑๔ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

เล่มที่ ๑๕ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อยู่ ญาโณทย) วัดสระเกศ

เล่มที่ ๑๖ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฺฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม

เล่มที่ ๑๗ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณฺณสิริ) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เล่มที่ ๑๘ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จ

พระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (วาสน์ วาสน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

เล่มที่ ๑๙ พระประวัติและพระเกียรติคุณ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒน) วัดบวรนิเวศวิหาร

ในแต่ละเล่ม นอกจากจะเสนอพระประวัติและพระเกียรติคุณของสมเด็จพระสังฆราชแต่ละพระองค์แล้ว ยังได้เสนอพระนิพนธ์บางเรื่องของแต่ละพระองค์และเอกสารสำคัญบางเรื่องที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติหรือการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ๆ ไว้ด้วย เพื่อความชัดเจนของเรื่องราวที่ปรากฏในพระประวัติและเพื่อความสะดวกของผู้ที่สนใจจะศึกษาในรายละเอียดหรืออ้างอิง

พระประวัติสมเด็จพระสังฆราช ในหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้ มหามกุฏราชวิทยาลัยได้นำลงพิมพ์เผยแพร่ในนิตยสารธรรมจักษุเป็นครั้งแรก ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้จึงเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๒ และได้แก้ไขเพิ่มเติมในส่วนที่ผิดพลาดบกพร่องให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

จึงหวังว่าหนังสือชุด **พระเกียรติคุณสมเด็จพระสังฆราชแห่งกรุงรัตนโกสินทร์** นี้คงจะอำนวยประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้สนใจทั่วไป

สมเด็จพระสังฆราช [ด่อน]

วัดมหาธาตุ

พระเกียรติคุณ
สมเด็จพระอริยวงษญาณ
สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน)

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) มีพระประวัติเบื้องต้นเป็นมาอย่างไรไม่ปรากฏรายละเอียดทราบแต่เพียงว่า ประสูติในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าเอกทัศ แห่งกรุงศรีอยุธยา เมื่อวันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๐๔ เดิมจะได้เป็นเปรียญและเป็นพระราชาคณะตำแหน่งใดมาก่อนหรือไม่ ไม่ปรากฏหลักฐาน กระทั่งมาในรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ จึงปรากฏหลักฐานว่าเป็นที่**พระเทพโมลี** อยู่วัดหงษ์ ถึงรัชกาลที่ ๒ เลื่อนขึ้นเป็นที่ **พระพรหมมุนี** แล้วเลื่อนขึ้นเป็นที่ **พระพิมลธรรม** เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ ในคราวเดียวกับที่ทรงตั้ง สมเด็จพระสังฆราช (มี) มีสำเนาประกาศทรงตั้งเป็นที่พระพิมลธรรม ดังนี้

"ศริศยุภมัศดุ ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๗ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๕๙ ให้ พระพรหมมุนีเป็นพระพิมลธรรม อนันตญาณนายก ติปิฎกธรามหาคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิตย์ในวัดหงษ์อาวาสวรวิหารพระอารามหลวง ให้จาฤกถฤตฤกาลอวยผล พระชนมายุศมศรีสวัสดิพิพัฒนมงคล วิมลทฤฆายุศม์ในพระพุทธศาสนาเถิด" ๑

อนึ่ง วัดหงษ์นี้ แต่เดิมมาเรียกกันว่า วัดเจ๊สัวหงบ้าง วัดเจ้าสัวหงบ้าง วัดเจ้าขรัวหงบ้าง ตามชื่อของคหบดีจีนที่เป็นผู้สร้างวัด มาในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้โปรดให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ทั้งพระอาราม เนื่องจากเป็นพระอารามที่อยู่ติดกับพระราชวัง และพระราชทานชื่อว่า วัดหงษ์อาวาสวิหาร จึงได้เป็นพระอารามหลวงและพระอารามสำคัญมาแต่ครั้งนั้น มาในรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ครั้งยังทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงปฏิสังขรณ์ จึงพระราชทานเปลี่ยนนามใหม่ว่า วัดหงษ์อาวาสบวรวิหาร เพราะเป็นพระอารามที่อยู่ใกล้กับพระราชวังเดิม อันเป็นที่ประทับของสมเด็จกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ จึงได้พระราชทานเปลี่ยนนามอีกครั้งหนึ่งว่า วัดหงสาราม ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้

ปฏิสังขรณ์อีกครั้งหนึ่ง เมื่อทรงปฏิสังขรณ์เสริจบริบูรณ์แล้ว จึงพระราชทานเปลี่ยนนามใหม่ว่า วัดหงส์รัตนาราม ดังที่เรียกกันสืบมาจนปัจจุบัน[๒]

พ.ศ. ๒๓๖๒ สมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระราชดำริจะทรงตั้ง สมเด็จพระพนรัตน (อาจ) วัดสระเกศ เป็นสมเด็จพระสังฆราช จึงโปรดให้แห่ไปอยู่วัดมหาธาตุ เพื่อเตรียมการทรงตั้งต่อไป และโปรดให้ พระพิมลธรรม (ด่อน) ย้ายจากวัดหงษ์มาครองวัดสระเกศสืบต่อจากสมเด็จพระพนรัตน (อาจ) ในปี พ.ศ. ๒๓๖๒ นั้น[๓]

สำหรับสมเด็จพระพนรัตน (อาจ) นั้นเมื่อแห่ไปอยู่วัดมหาธาตุได้ ๘ เดือน ยังมิทันได้ทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราช ก็เกิดอธิกรณ์ขึ้นเสียก่อน จึงโปรดให้ถอดเสียจากสมณฐานันดร แล้วให้ออกไปเสียจากวัดมหาธาตุ จึงไปอยู่ที่วัดไทรทอง (บางที่เรียกว่า วัดแหลม) คือตรงที่สร้างวัดเบญจมบพิตรในบัดนี้ จนถึงมรณภาพ[๔]

พ.ศ. ๒๓๖๓ ทรงโปรดให้เลื่อน พระพิมลธรรม (ด่อน) เป็น**สมเด็จพระพนรัตน** ในคราวเดียวกันกับที่ทรงตั้ง สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) วัดราชสิทธาราม เป็นสมเด็จพระสังฆราช มีสำเนาประกาศทรงตั้ง ดังนี้

"ศรีศยุภมัศดุ ลงวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ ให้พระพิมลธรรม เป็นสมเด็จพระพนรัตน ปริยัติวราวิสุทธิสังฆาปรินายก ติปิฏกธรา สฤทธิขัติยสารสุนทร มหาคณฤศร บวรวามะคณะสังฆาราม คามวาสีอรัญวาสี สถิตย์ ณ วัดสเกษาวาศวรวิหาร พระอารามหลวง"[๕]

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ครั้น พ.ศ. ๒๓๖๕ สมเด็จพระสังฆราช (สุก ญาณสังวร) สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงตั้ง สมเด็จพระพนรัตน (ด่อน) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อเดือน ๔ ในศกนั้น แต่ไม่พบสำเนาประกาศสำเนาทรงตั้ง เมื่อทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสังฆราชแล้ว จึงโปรดให้แห่มาสถิต ณ วัดมหาธาตุเช่นกับสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ก่อน ๆ นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๔ สุดท้ายที่สถิต ณ วัดมหาธาตุ[๖] ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๒ และทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชได้ ๒ ปีเศษก็สิ้นรัชกาลที่ ๒

บริเวณพระอุโบสถวัดหงษ์รัตนาราม

พระอุโบสถวัดหงษ์รัตนาราม

พระเจดีย์วัดหงษ์รัตนาราม

หอระฆัง

พระรูปปั้นสมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงษ์ สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

พระบรมรูปสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ณ วัดหงษ์รัตนาราม

ทัศนียภาพบรมบรรพตวัดสระเกศ

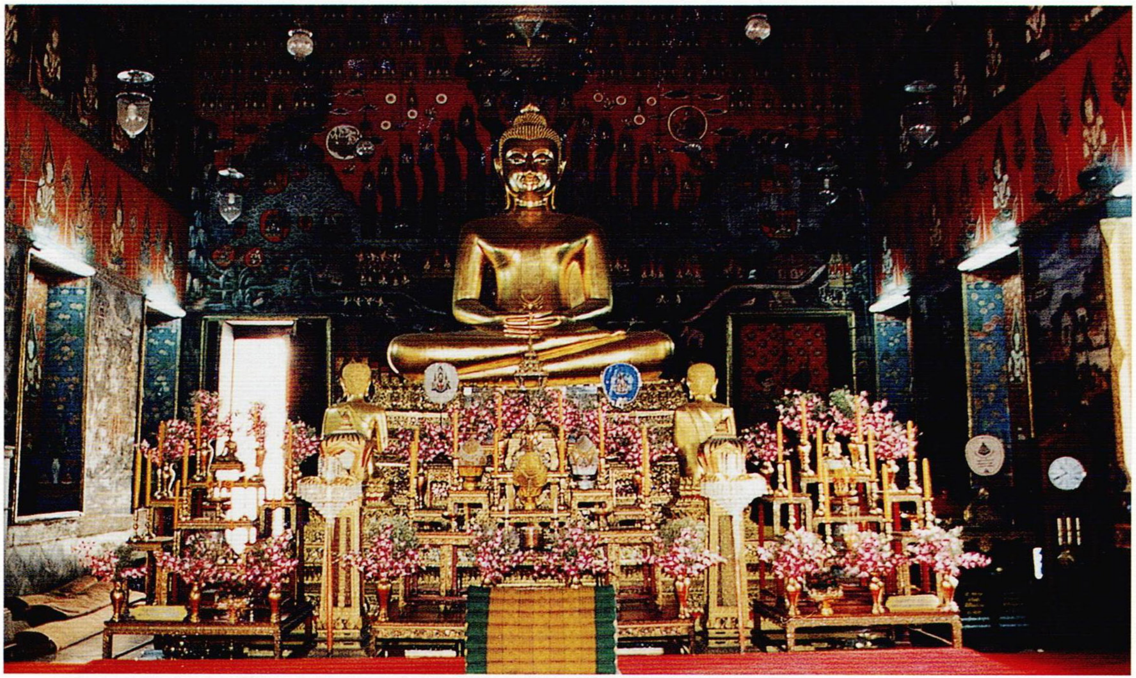

พระประธานในพระอุโบสถวัดสระเกศ

พระพุทธรูปโบราณในพระระเบียงรอบพระอุโบสถวัดสระเกศ

ซุ้มสีมาพระอุโบสถวัดสระเกศ

พระกรณียกิจพิเศษ

ในปลายรัชกาลที่ ๒ สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจสำคัญ คือทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงผนวชเป็นพระภิกษุขณะทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎสมมติเทววงศ์ทรงผนวช ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อวันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗[๗] เมื่อทรงผนวชแล้วเสด็จไปประทับ ณ วัดมหาธาตุ ๓ วัน แล้วเสด็จไปประทับศึกษาวิปัสสนาธุระ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) หลังจากทรงผนวชได้เพียง ๑๕ วัน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็เสด็จสวรรคต เมื่อออกพรรษาแล้ว ได้เสด็จกลับมาประทับ ณ วัดมหาธาตุ เพื่อทรงศึกษาภาษาบาลีต่อไป[๘] พระตำหนักอันเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวชครั้งนั้น คือตรงที่ปัจจุบันสร้างเป็นวิหารโพธิลังกา ซึ่งอยู่ทางมุมวัดมหาธาตุด้านทิศตะวันออกหลังพระบวรราชานุสาวรีย์สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทในบัดนี้[๙]

การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาครั้งสำคัญ

เนื่องมาจากการทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยของสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) ครั้งนั้น ได้ก่อให้เกิดการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาและคณะสงฆ์ที่นับว่าสำคัญครั้งหนึ่ง ในประวัติการณ์ของพระพุทธศาสนาในประเทศไทยในเวลาต่อมา กล่าวคือ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับมาประทับทรงศึกษาพระปริยัติธรรม ณ วัดมหาธาตุ จนทรงรอบรู้ในภาษาบาลีและเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกแล้ว ก็ทรงพิจารณาเห็นความบกพร่องในวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในยุคนั้น ดังพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

"ผลแห่งการที่ทรงศึกษาและพิจารณาทั่วถึงละเอียดเข้าก็ให้เกิดความสลดพระราชหฤทัยไปว่าวัตรปฏิบัติแลอาจาริยสมัยซึ่งได้นำสั่งสอนกันสืบ ๆ มานี้ เคลื่อนคลาดห่างเหิน แลหยาบหย่อนไปเป็นอันมาก ดูประหนึ่งว่าจะมีรากเง่าเค้ามูลอันเน่าผุไปเสียแล้ว" [๑๐]

ด้วยเหตุผลดังกล่าวแล้ว จึงเป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัยดังที่ได้ทรงศึกษาจากท่านผู้รู้และพิจารณาสอบสวนกับพระไตรปิฎกที่ได้ทรงศึกษาจนเชี่ยวชาญแตกฉาน โดยพระองค์เองทรงประพฤติ

นำขึ้นก่อนแล้วภิกษุสามเณรอื่น ๆ ที่นิยมเลื่อมใสก็ประพฤติตาม

ในระยะแรกที่ทรงพระราชดำริปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ดังกล่าวนั้น ยังเสด็จประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ จึงทรงรู้สึกไม่สะดวกพระราชหฤทัย เพราะวัดมหาธาตุเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช ทั้งทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ของพระองค์ด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จึงทรงย้ายไปประทับ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) อันเป็นวัดที่อยู่นอกกำแพงพระนครทั้งนี้ก็คงเพราะความที่ทรงเคารพในสมเด็จพระสังฆราช และเพื่อจะได้ไม่เป็นที่ขัดข้องพระทัยของสมเด็จพระสังฆราชเกี่ยวกับการปฏิบติของพระองค์นั่นเอง

เมื่อเสด็จไปประทับ ณ วัดสมอรายแล้ว ก็ทรงปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ตามแนวแห่งพระราชดำริได้สะดวกนั้น กระทั่งมีผู้ปฏิบัติตามเป็นจำนวนเพิ่มขึ้นตามลำดับจนกลายเป็นพระสงฆ์หมู่ใหญ่ ซึ่งได้รับการขนานนามในเวลาภายหลังต่อมาว่า **คณะธรรมยุติกนิกาย** หรือที่เรียกกันสั้น ๆ ว่า **พระสงฆ์ธรรมยุต**

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ดังกล่าวนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันนิษฐานว่า คงจะทรงเริ่มขึ้นหลังจากทรงผนวชได้ ๕ พรรษาล่วงแล้ว คือเมื่อราว พ.ศ. ๒๓๗๒ เป็นต้นมา[๑๑] ซึ่งเป็นช่วงต้น ๆ ของสมัยที่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔

วิหารโพธิลังกา วัดมหาธาตุ สร้างขึ้นตรงที่เคยเป็นพระตำหนักของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช

พระราชดำริในการปรับปรุงแก้ไขพระศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมิได้จำกัดอยู่เฉพาะเรื่องวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์เท่านั้น แต่รวมตลอดไปถึงการศึกษาพระปริยัติธรรม และการเทศนาสั่งสอนพระพุทธศาสนาแก่พุทธบริษัทด้วย จึงนับว่าเป็นช่วงแห่งประวัติศาสตร์ที่สำคัญช่วงหนึ่งของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย

สมณทูตไปลังกา

สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) ทรงพระชนม์สืบมาถึงรัชกาลที่ ๓ และในปีสุดท้ายแห่งพระชนมชีพของสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นพร้อมกันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งทรงผนวชอยู่และทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารอยู่ในขณะนั้นว่า การพระศาสนาในลังกาจะเป็นอย่างไร ไม่ได้ไปสืบสวนให้ทราบความช้านานหลายปีมาแล้ว อีกประการหนึ่ง หนังสือพระไตร-ปิฎกที่ฉบับของไทยยังบกพร่อง ควรจะสอบสวนกับฉบับลังกามีอยู่หลายคัมภีร์ ถ้าแต่งพระภิกษุสงฆ์ไทยเป็นสมณทูตไปลังกาอีกสักครั้งหนึ่ง เห็นจะเป็นการดี ทรงพระราชดำริเห็นพร้อมกันเช่นนี้จึงโปรดให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกสรรพระภิกษุที่จะส่งไปลังกา และมีสมณลิขิตไปถึง

สังฆนายกตามพระราชประสงค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกได้พระภิกษุสงฆ์ธรรมยุติกา ๕ รูป คือ

๑. พระพุทธญาณ

๒. พระอมร (ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่ พระอมราภิรักขิต ชื่อ เกิด วัดบรมนิวาส)

๓. พระสุภูติ (เป็นน้องของสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ชื่อสังข์ ภายหลังได้เป็นพระราชาคณะที่ พระสมุทรมุนี)

๔. พระคัมภีร์

๕. พระพุทธวีร[๑๒]

สมณทูตไทยชุดนี้ พร้อมด้วยพระภิกษุสามเณรชาวลังกาอีก ๕ รูปซึ่งเดินทางเข้ามากรุงเทพ ฯ เมื่อ ๒ ปีก่อนและเดินทางกลับบ้านเมืองของตนในคราวนี้ด้วยได้ออกเดินทางจากกรุงเทพ ฯ โดยเรือหลวง ชื่อจินดาดวงแก้ว เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๒ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีขาล ตรงกับวันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๕ สมณทูตชุดนี้เดินทางกลับถึงกรุงเทพ ฯ ในเดือน ๖ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๘๖ พร้อมทั้งได้ยืมคัมภีร์พระไตรปิฎกมาด้วย ๔๐ คัมภีร์[๑๓]

คัมภีร์ ๔๐ คัมภีร์ที่พระสงฆ์ไทยยืมมาจากลังกาครั้งนั้นคือคัมภีร์อะไรบ้าง เป็นเรื่องที่น่าศึกษา แต่น่าเสียดายว่าไม่มีรายการคัมภีร์ดังกล่าวนั้นเป็นหลักฐาน แต่จากรายละเอียดใน

สมณสันเทศ (จดหมาย) ที่พระสงฆ์ลังกาส่งมาถวายคณะสงฆ์ไทยปรากฏชื่อคัมภีร์บางคัมภีร์ที่พระสงฆ์ลังกาให้ยืมมาบ้างถวายเป็นการส่วนตัวมาบ้าง ดังนี้

๑. คัมภีร์ปฏิสัมภิทามีอังกาตั้งแต่ตัวกะจนถึงฏะมุทธชะ ๑ คัมภีร์

๒. ฎีกามัชฌิมนิกาย มีอังกาตั้งแต่ตัวกะจนถึงลา ๑ คัมภีร์

๓. สีมาลังการะ มีอังกาตั้งแต่ตัวกะ จนถึงตัวยู ๑ คัมภีร์

๔. สัมพันธจินดา มีอังกาตั้งแต่ตัวกะ จนถึงตัวกุ ๑ คัมภีร์

๕. นลาตะธาตุวงศ์ มีอังกาตั้งแต่ตัวกะ จนถึงเณมุทธชะ ๑ คัมภีร์

(๕ คัมภีร์นี้ ลังกาได้มาจากพม่าอีกทีหนึ่ง)

๖. คัมภีร์โยคสิงหัง (ภาษาสันสกฤต เขียนด้วยอักษรสิงหล) ๑ คัมภีร์

๗. คัมภีร์อมรโกษะ (ภาษาสันสกฤต) ๑ คัมภีร์

รายชื่อคัมภีร์ต่าง ๆ เหล่านี้หากมีอย่างครบถ้วน ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์นั้น ๆ ได้เป็นอย่างดียิ่ง

ตามเรื่องราวที่ปรากฏแสดงว่า การที่สมณทูตไทยไป

ลังกาครั้งนี้ ยังประโยชน์แก่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยเป็นอย่างมาก เพราะทำให้คณะสงฆ์ไทยมีโอกาสได้คัมภีร์พระไตร-ปิฎกจากลังกามาสอบสวนกับพระไตรปิฎกของไทยในส่วนที่บกพร่องสงสัย ให้สมบูรณ์ครบถ้วนยิ่งขึ้น เป็นเหตุให้พุทธ-ศาสนิกชนชาวไทย ได้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่เป็นหลักฐานสำคัญของพระพุทธศาสนาครบถ้วนสมบูรณ์สืบมาดังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

ชำระพระสงฆ์ครั้งใหญ่

ในตอนปลายสมัยของสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) นี้ ได้มีการชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารครั้งใหญ่ ดังที่บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดารว่า

"เมื่อ ณ เดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เกิดชำระความพระสงฆ์ที่ประพฤติอนาจารมิควร ได้ตัวชำระสึกเสียก็มากประมาณ ๕๐๐ เศษ ที่หนีไปก็มาก พระราชาคณะเป็นปาราชิกก็หลายรูป" ๑๔

นับเป็นการชำระสะสางอลัชชีในคณะสงฆ์ครั้งใหญ่ที่สุดเท่าที่ปรากฏในประวัติการณ์ของคณะสงฆ์ในยุคกรุงรัตนโกสินทร์ ทั้งเป็นสิ่งแสดงให้เห็นถึงความเสื่อมโทรมของคณะสงฆ์ในยุคนั้น ในขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเอาพระทัยในการคณะสงฆ์ของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินอย่างจริงจัง ทรง

พยายามชำระสะสางการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ให้บริสุทธิบริบูรณ์อย่างเต็มพระสติปัญญาอยู่เสมอ

พระอวสานกาล

สมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชอยู่ ๒๐ ปี สิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ เดือน ๑๐ แรม ๔ ค่ำ ปีขาล ตรงกับวันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๓๘๕ รวมพระชนมายุได้ ๘๑ พรรษา[๑๖] โปรดให้ทำเมรุผ้าขาวแล้วพระราชทานเพลิงพระศพเมื่อวันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๕[๑๗]

❑ ❑ ❑

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
รัชกาลที่ ๓

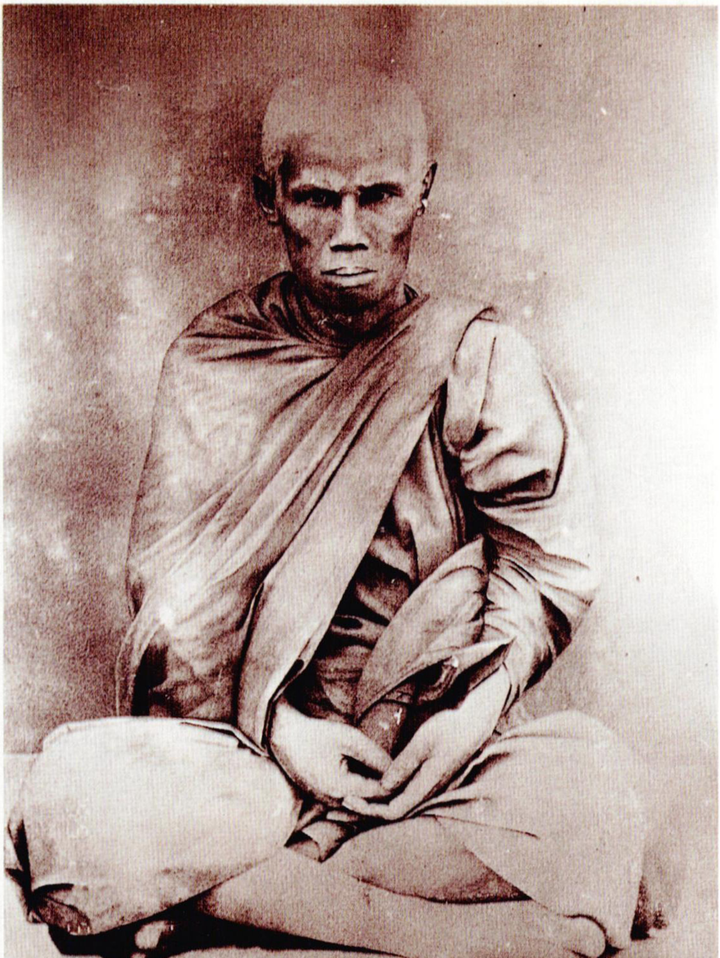

พระอมราภิรักขิต (เกิด อมโร) วัดบรมนิวาส
พระเถระรูปหนึ่งในคณะสมณทูตไทยไปลังกา ครั้งที่ ๑
ในรัชกาลที่ ๓

รูปพระพุทธรูปแบบลังกา

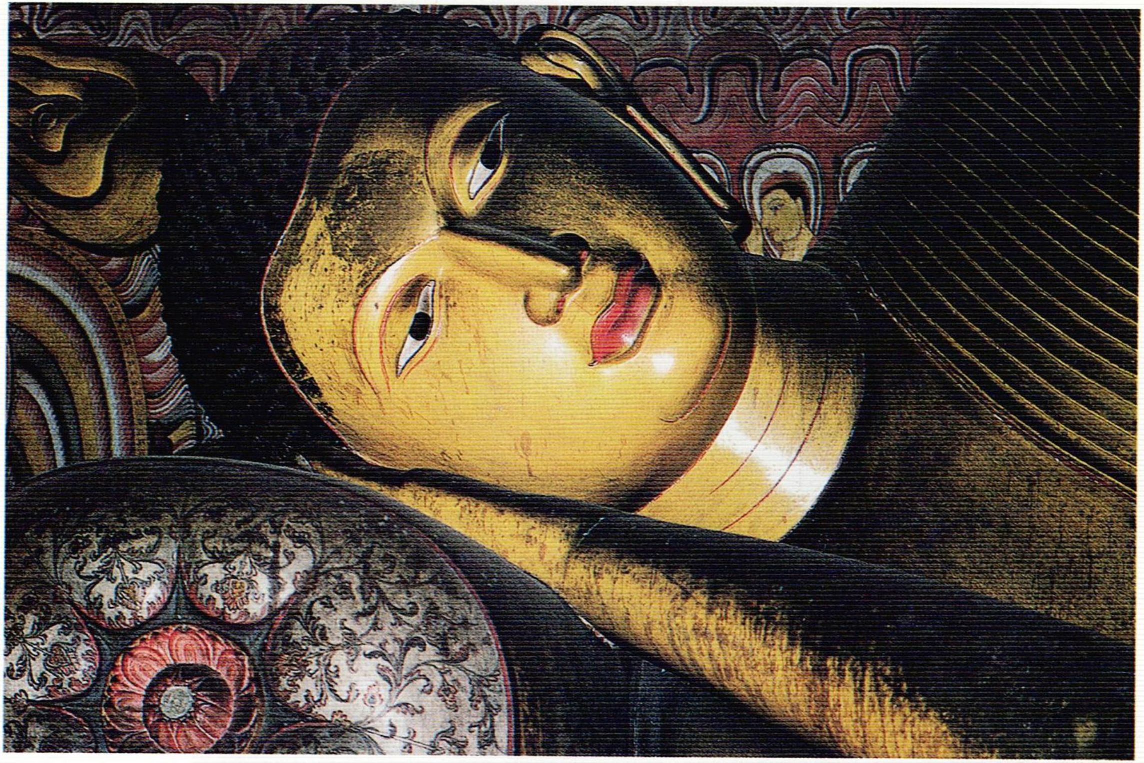

พระพุทธรูปไสยาสน์แบบลังกา

พระพุทธรูปปางสมาธิและพระสถูปแบบลังกา

วัดพระทันตธาตุ เมืองแคนดี ลังกา

เชิงอรรถ

๑ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธ์ กรมพระดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง, ฉบับพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๖๖, โรงพิมพ์ โสภณพิพรรฒธนากร, หน้า ๘๕

๒ **ศิลปวัฒนธรรมไทย เล่มที่ ๔ วัดสำคัญ กรุงรัตนโกสินทร์.** คณะกรรมการจัดงานสมโภช กรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี จัดพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๒๕ หน้า ๒๗๓-๔

๓ **ประวัติวัดสระเกษราชวรมหาวิหาร และจดหมายเหตุเรื่องพระสารีริกธาตุเมืองกบิลพัสดุ์,** คณะรัฐมนตรี พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อยู่ ญาโณทโย) สมเด็จพระสังฆราช. พ.ศ. ๒๕๐๘, หน้า ๒๖

๔ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ ๒.** สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์, โปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์เฉลิมพระเกียรติ เนื่องในงานบำเพ็ญกุศล บรมราชานุสรณ์ ประจำปี ๒๕๓๓, หน้า ๑๔๘

๕ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์,** อ้างแล้ว, หน้า ๘๖

๖ เล่มเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

๗ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฯ รัชกาล ที่ ๒.** อ้างแล้ว, หน้า ๒๐๘

๘ **ความทรงจำ.** พระนิพนธ์ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สำนักพิมพ์คลังวิทยา, กรุงเทพ ฯ, พ.ศ. ๒๕๑๗, หน้า ๖๘-๙

๙ **เรื่องวัดสมอราย อันมีนามว่า ราชาธิวาส.** พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า, พ.ศ. ๒๔๙๙. หน้า ๒๖-๗

๑๐ เล่มเดียวกัน, หน้า ๒๙

๑๑ เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๑

๑๒ **เรื่องประดิษฐานพระสงฆ์สยามวงศ์ในลังกาทวีป.** สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียง, พิมพ์ในงานพระเมรุพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์, พ.ศ. ๒๕๐๓. หน้า ๓๖๔

๑๓ เล่มเดียวกัน, หน้า ๓๗๓

๑๔ เล่มเดียวกัน, หน้า ๔๐๕-๖

๑๕ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** ของ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (เล่ม ๒), องค์การค้าของคุรุสภา จัดพิมพ์, พ.ศ. ๒๕๐๔, หน้า ๘๑

๑๖ **เรื่องตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในกรุงรัตนโกสินทร์.** อ้างแล้ว, หน้า ๘๖

๑๗ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓** เล่ม ๒, อ้างแล้ว, หน้า ๘๑

❑ ❑ ❑

ภาคผนวก

พระราชปุจฉา
ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชปุจฉาที่ ๑

ข้อ ๑ ว่าด้วยการสร้างหอพระในพระราชวังจะควรฤๅไม่

ข้อ ๒ ว่าด้วยการสร้างหอพระกับสร้างพระวิหาร จะมีผลเสมอกันฤๅต่างกัน

ข้อ ๓ ว่าถ้าจะมีผู้เชิญพระไปไว้ยังพระวิหาร และเข้าอาไศรยอยู่ในหอพระฤๅรื้อหอพระไปปลูกเสียที่อื่น แล้วปลูกที่อาไศรยลงในที่นั้นจะมีโทษฤๅไม่

ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๑๘๘ โสณสังวัจฉรมิคสิรมาศ ศุกรปักษ์ปัญจมีดิถีวันทวารกาลกำหนด สมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ดำรงทศพิธราชธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จออก ณ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยพระประยูรวงศานุวงศ์ แลข้าทูลลอองธุลีพระบาทเฝ้าเบื้องบงกชมาศ เพลาค่ำทรงฟังพระธรรมเทศนาจบแล้ว ตรัสประกาศด้วยพระราชปุจฉา จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้พระยาธิเบศบดีจางวางมหาดเล็กเชิญพระราชปุจฉาออกไปเผดียงถาม สมเด็จพระสังฆราชแล

พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงว่า พระมหากษัตราธิราชเจ้า แลเศรษฐีคหบดี สกุลที่มีจิตรตื่นอยู่ด้วยกุศล ประกอบไปด้วยศรัทธาปสาทเลื่อมใสผูกพันในพระพุทธคุณอยู่เปนนิจ ย่อมมีความปราถนาจะกระทำสักการบูชาพระบรมธาตุแลพระพุทธรูปพระสถูปเจดีย์ให้เปนนิจ เพื่อประโยชน์จะให้เปนอาจิณกุศล แล้วเห็นผลในทัศนานุตริยธรรมว่าเปนมหามงคลอันใหญ่ยิ่ง จึงสร้างหอพระขึ้น เชิญพระบรมธาตุแลสร้างพระพุทธรูป พระสถูปพระเจดีย์ มาประดิษฐานไว้กระทำสักการบูชา ซึ่งสร้างหอพระไว้ในคามเขตรเปนที่นิเวศวังดังนี้จะควรฤๅมิได้ควร อนึ่งสร้างหอพระกับสร้างพระวิหาร จะมีผลเสมอกันฤๅจะต่างกัน แม้นมีบุทคลจะเข้าใจว่าเปนเคหสถานอยู่ในที่คามเขตรเปนราชนิเวศอยู่ในพระราชวัง มิได้เปนที่พระอาราม ก็จะเชิญพระบรมธาตุ แลพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์ไปประดิษฐานไว้ในพระวิหารแห่งใดแห่งหนึ่ง แล้วจะเข้าอาไศรยอยู่ในหอพระตามความปราถนา ถ้ามิดังนั้น จะรื้อหอพระไปปลูกเสียที่อื่นจะปลูกที่อาไศรยลงในที่นั้น ตามความปรารถนาแห่งตน บุทคลกระทำดังนี้จะมีโทษฤๅมิได้มีโทษประการใด ให้สมเด็จพระสังฆราชาธิบดี แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ค้นหาพระบาฬีแลคัมภีร์พระอรรถกถา ถวายวิสัชนาเข้ามาให้แจ้ง

แก้พระราชปุจฉาที่ ๑

อาตมภาพสมเด็จพระสังฆราช ๑ สมเด็จพระวันรัตน ๑ พระพิมลธรรม ๑ พระธรรมอุดม ๑ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ๑ พระพรหมมุนี ๑ พระพุทธโฆษาจารย์ ๑ พระเทพโมฬี ๑ พระญาณวิริย ๑ พระอริยวงศ์ ๑ พระญาณสมโพธิ ๑ พระสุเมธ ๑ พระเทพมุนี ๑ พระอุดมญาณ ๑ พระอมรโมฬี ๑ พระศรีสุทธิวงศ์ ๑ พระศรีสุธรรมมุนี ๑ พระรัตนมุนี ๑ พระศรีสมโพธิ ๑ พระญาณไตรโลก ๑ พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ๒๐ รูป ขอถวายพระพรเจริญพระราชศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคลพระชนมศุขจงทุกประการ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์สมเด็จบรมธรรมิกราชาธิราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐด้วยมีพระราชโองการให้พระยาธิเบศบดีจางวางมหาดเล็ก เชิญพระราชปุจฉาออกมาเผดียงถามว่า พระมหากษัตราธิราชเจ้า แลเศรษฐีคหบดีตระกูลที่มีจิตรตื่นอยู่ด้วยกุศล ประกอบด้วยศรัทธาปสาทเลื่อมใส ผูกพันในพระพุทธคุณอยู่เปนนิจย่อมมีความปรารถนาจะกระทำสักการบูชาพระบรมธาตุ แลพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์ให้เปนนิจเพื่อประโยชน์จะให้เปนอาจิณกุศล แล้วเห็นผลในทัศนานุตริยธรรมว่าเปนมหามงคลอันใหญ่ยิ่ง จึงสร้างหอพระขึ้นเชิญพระบรมธาตุ แลสร้างพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์

มาประดิษฐานไว้กระทำสักการบูชาซึ่งสร้างหอพระไว้ในที่คามเขตร แลเปนที่นิเวศวังดังนี้ จะควรฤๅมิได้ควรนั้น

แก้ข้อ ๑

อาตมภาพแลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง รับพระราชทานค้นหาพระบาฬีแลคัมภีร์อรรถกถาต่าง ๆ ได้ความในพระคัมภีร์อรรถกถามหาปรินิพพานสูตรว่า **"ทีฆายุกพุทฺธานญฺหิ สรีรํ สุวณฺณขนฺธสทิสํ เอกฆนเมว โหติ ภควา ปน อหํ น จีรํ ฐตฺวา ปรินิพฺพายามิ มยฺหํ สาสนํ ตาว สพฺพตฺถ วิตฺถาริกํ ตสฺมา ปรินิพฺพุตสฺสาปิ เม สาสปมตฺตํปิ ธาตุํ คเหตฺวา อตฺตโน วสนฏฺฐาเน เจติยํ กตฺวา ปริจรนฺโต มหาชโน สคฺคปรายโนเยว โหตูติ ธาตูนํ วิกิรณํ อธิฏฺฐาสิ"** แปลเนื้อความตามวารพระบาฬีว่า พระสรีรกายแห่งสมเด็จพระสรรเพชญพุทธเจ้าซึ่งมีพระชนมชีพอันยืนนั้น เมื่อพระพุทธองค์ดับขันธ์เข้าสู่พระปรินิพพาน พระบรมธาตุเปนแท่งเดียวงามเหมือนท่อนทอง จะขจัดขจายหามิได้ **"ภควา"** อันว่าสมเด็จพระพุทธองค์ผู้ทรงพระภาคเจ้าแห่งเรา พระพุทธองค์ทรงพุทธวิตกว่า ตถาคตจะสถิตย์อยู่โปรดสัตว์มิได้นานนัก ก็จะเข้าสู่พระปรินิพพาน พระสาสนาแห่งตถาคตยังหาแผ่ไปในที่ทั้งปวงไม่ เหตุดังนั้นเมื่อพระตถาคตดับขันธ์เข้าสู่พระปรินิพพานแล้ว หมู่มหาชนจะถือเอาซึ่งพระธาตุมาตรว่าเท่าเมล็ดพรรณผักกาด ไปกระทำเปนเจดียถานไว้ในที่

อยู่แห่งตน บำรุงรักษาบูชาเปนเนืองนิจ **"สคฺคปรายโนเยว โหตุ"** จงให้มีสวรรค์เปนที่ไปในเบื้องน่า แท้จริง พระพุทธองค์ทรงพระวิตกดังนี้ จึงทรงพระอธิฐานให้พระธาตุแตกกระจายออกไปเปนสามสถาน หวังพระไทยจะให้สัตว์ได้เสวยสมบัติทั้งสามประการ อนึ่ง พระบาฬีในคัมภีร์สถูปวงศ์ว่า **"โสฬสโกฏิ-นาคสหสฺสปริวุตฺโต อาคนฺตฺวา ฯลฯ มณฺฑิรกนาคภวนํ คจฺฉนฺโต ฉนฺนวุตฺติโกฏิธเนน ปูชํ กตฺวา สตฺตรตเนหิ เจติยญฺจ เจติยฆรญฺจ มาเปตฺวา ธาตุโย ปริหรติ"** แปลเนื้อความว่า ผอบทองใส่พระบรมธาตุในรามคาม พระสถูปพังลงผอบทองลงไปกลิ้งอยู่ในน้ำ พระบรมธาตุเปล่งพระรัศมีสว่างอยู่ในกลางทราย พระยากาลนาคจึงเชิญเสด็จพระบรมธาตุกับทั้งผอบทองลงไปสู่มณเฑียรนาคราช นิมิตรเปนเจดีย์แลเจดียฆร-สถานแล้วด้วยแก้วแลทองอันผ่องใสไพโรจน์ประดิษฐานไว้เปนที่บูชาครั้นนานมาพระอรหันต์จึงให้พระโสณุตรเถรลงไปเชิญเสด็จขึ้นมา บรรจุไว้ในห้องเหมมาลิกเจดีย์ในลังกาเปนเยี่ยงอย่างมา ดังนี้

อาตมภาพเห็นว่าทรงสร้างหอพระเจ้าไว้ประดับด้วยเงินแลทองอันพิจิตร เปนที่ประดิษฐานแห่งพระบรมสารีริกธาตุ แลพระพุทธปฏิมากร พระสถูป แลธรรมเจดีย์คือพระไตรปิฎกด้วยพระสันดานนั้นชุ่มชื่นอยู่ในคุณพระรัตนไตรย ได้บูชาด้วยเครื่องสรรพสักการ ทรงรฦกถึงพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ

พระสังฆคุณ ด้วยวิบูลศรัทธามหากุศลราชีอันประเสริฐ มีผลกำหนดนับด้วยพระพุทธญาณนั้นมิได้ เปนบุญญาภิสันทัง ไหลหลั่งมาแห่งกองกุศลมิได้ขาดสายกระแสบุญเปนเนืองนิจทุกค่ำเช้า อาตมภาพทั้งปวงเห็นว่าหาโทษมิได้ มีแต่กุศลฝ่ายเดียว จะเปนเหตุให้เสวยสุขสมบัติในสวรรค์โดยแท้ ฯ

แก้ข้อ ๒

ซึ่งทรงพระราชปุจฉาว่า สร้างหอพระเจ้ากับสร้างพุทธ-วิหาร จะมีผลเสมอกันฤๅจะต่างกันนั้น อาตมภาพทั้งปวงพิจารณาเห็นว่า สร้างหอพระเจ้ากับวิหาร ถ้าประมาณใหญ่น้อยเท่ากัน บริจาคทรัพย์ลงกระทำมีประมาณเท่ากันก็มีผลเสมอกัน ถ้าวิหารใหญ่กว่าหอพระเจ้า วิหารมีผลมาก เหตุบริจาคทรัพย์มาก ทั้งประโยคความเพียรยินดีมากกว่ากัน วิหารทานนี้มีผลมากนัก สมด้วยพระบาฬีในคัมภีร์ติกนิบาตว่า พระยามหา-ปนาทแต่ชาติก่อนกับบิดาได้สร้างศาลามีเสาแลกรอบฝาแล้วด้วยไม้มะเดื่อ มุงด้วยหญ้า พื้นฝาแล้วด้วยไม้อ้อ ถวายพระปัจเจกโพธิ ปรนนิบัติพระปัจเจกโพธิด้วยจีวรบิณฑบาตถึง ๗ องค์ ได้ไปเสวยสมบัติในสวรรค์ จุติจากสวรรค์ลงมาเปนพระยามหาปนาท มีปราสาททิพย์ ๗ ชั้นแล้วด้วยแก้ว ๗ ประการสูงประมาณ ๒๕ โยชน์

แก้ข้อ ๓

อนึ่งทรงพระราชปุจฉาว่า แม้มีบุทคลจะเข้าใจว่าเปนเคหสถานอยู่ในที่คามเขตรเปนราชนิเวศอยู่ในพระราชวัง มิได้เปนที่พระอารามจะเชิญพระบรมธาตุแลพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์ ไปประดิษฐานไว้ในวิหารแห่งใดแห่งหนึ่งแล้ว จะเข้าอาไศรยอยู่ในหอพระเจ้าตามความปราถนานั้น อาตมภาพพิจารณาเห็นว่ามีโทษ เหตุไม่เคารพ ชิงเอาที่อยู่แห่งพระเจ้ามาเปนที่อยู่ของตน ด้วยจิตรเปนอกุศลนับเข้าในโลภมูล

อนึ่งแม้ว่าจะรื้อหอพระเจ้าไปปลูกไว้ในที่อื่นโดยเคารพแล้วจะเอาที่อันนั้นปลูกเปนที่อยู่ก็ควร เหตุเดิมนั้นมิได้อุทิศถวายไว้ทั้งที่ ถ้าเดิมนั้นตกแต่งอุทิศถวายไว้ทั้งที่แม้มีบุทคลจะรื้อหอพระเจ้าไปปลูกเสียที่อื่น จะปลูกที่อาไศรยลงในที่อันนั้นก็ไม่ควร เหตุเดิมนั้นได้อุทิศถวายไว้ทั้งที่ ถ้าหอพระเจ้าชำรุดทรุดโทรมลง ควรจะกระทำซ่อมแปลงทำนุบำรุงให้เหมือนดังเก่า ถ้ามิดังนั้นจะรื้อไปปลูกเสียที่อื่น ก็ให้ปลูกหอพระเจ้าลงไว้ให้เหมือนดังเก่าจึงจะควร ขอถวายพระพร ฯ

พระราชปุจฉาที่ ๒

ข้อ ๑ ว่าด้วยอากรค่าน้ำแลอากรสุราที่พระเจ้าแผ่นดินทรงบัญญัติขึ้น จะเปนโทษฤๅเปนคุณ

ข้อ ๒ ว่าพระเจ้าพิมพิสาร แลพระเจ้ามหานามจะปราบปรามโจรผู้ร้ายมิให้เกี่ยวข้องแก้ทศอกุศลกรรมบถ แลจะเรียกส่วยสาอากร ให้ปราศจากมิจฉาชีพนั้นจะวางพระอารมณ์ประการใด

ข้อ ๓ ว่าด้วยท้าวเวสวรรณมหาราชเปนพระโสดาจะลงทัณฑกรรมแก่บริวารที่หยาบช้าด้วยกรรมกรณ์อันใด แลจะวางพระสติประการใด

ศุภมัสดุจุลศักราช ๑๑๘๘ โสณสังวัจฉรนักษัตรอัฐศกมิคสิรมาศกาฬปักษ์จตุรสดิถีจันทวารกาลบริเฉทกำหนด สมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระวิริยภาพในพุทธการกธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จออก ณ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน เพลาเช้าห้าโมงเศษทรงปรนนิบัติพระสงฆ์ แล้วตรัสประภาษด้วยพระราชปุจฉา ทรงสังเวชในอายุไขยแห่งสัตว์โลก จึงทรงพระมหากรุณาดำรัสเหนือเกล้าว่า กาลนี้เปนหายนกาลอายุไขยแห่งสัตว์น้อยนักพลันดับพลันสูญมิได้เที่ยงเปนอนิจจัง ซึ่งจะมิได้มีปรีชาญาณพิจารณาให้ละเอียดในบาปแลบุญคุณแลโทษ ประโยชน์แลไช่ประโยชน์นั้นมิได้ควร ควรที่สัตว์โลกจะมีชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ ซึ่งจะมีชีวิตอยู่ด้วยสัมมาอาชีวะ ซึ่งจะมีชีวิตอยู่ด้วยมิจฉาอาชีวะนั้นมิได้ชอบ

อนึ่งทรงพระราชรำพึงเห็นว่า ทรงบำเพ็ญซึ่งศีลบารมี

แลทานบารมีทั้งปวงนั้นก็นับเนื่องเข้าในพระสมดึงษบารมี ล้วนเปนปัจจัยแก่พระโพธิญาณบารมีสิ้นทั้งนั้น พระกระมลหฤทัยจะยังพระสมดึงษบารมีให้บริสุทธิ์ จึงทรงพระวิมุติสงไสยในอากรค่าน้ำแลอากรสุรา เกรงจะเปนที่เศร้าหมองแห่งสัมมาอาชีวะ จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าฯ ให้พระยาธิเบศบดีจางวางมหาดเล็ก พระวิเชียรปรีชาพระเมธาธิบดี หลวงธรรมานุรักษ์ ราชบัณฑิต ขุนมหาสิทธิโวหารอาลักษณ์เชิญพระราชบริหารเปนพระราชปุจฉา ออกไปเผดียงถามสมเด็จพระสังฆราช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงว่า แต่ตั้งพระมหานครศรีอยุธยามาช้านานนับด้วยร้อยปีเปนอันมาก ได้ทรงฟังในพระราชพงศาวดาร เปนโบราณกถากล่าวสืบ ๆ กันมา กษัตริย์พระองค์ใดที่จะเปนมิจฉาทิฐินั้นมิได้มี พระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ ๆ ย่อมทรงพระมหันตปรีชาญาณอันยิ่ง พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยแต่ละพระองค์ ย่อมทรงพระปริยัติธรรมแตกฉานในห้องพระไตรปิฎกมิได้ทรงตรัสสั่งสนทนากันฤๅว่า อากรค่าน้ำอากรสุรานี้จะมีโทษฤๅหาโทษมิได้ประการใด จึงทรงพระราชบัญญัติไว้ ให้เปนจารีตขัติยราชประเพณีสืบ ๆ กันมาตราบเท่ากาลทุกวันนี้ ครั้นทรงพระพิจารณาด้วยพระปรีชาญาณอันละเอียด จะเห็นว่าไม่มีโทษก็มิได้มีที่อ้างอิง แต่ทรงฟังพระสัทธรรมเทศนามาด้วยพระสุตตาไมยญาณช้านานนับด้วยปีเปนอันมาก ก็ยังมิได้พบเห็น

พระบาฬีในคัมภีร์อันใด ครั้นจะเห็นว่ามีโทษพระมหากษัตริย์ ซึ่งได้ดำรงแผ่นดินล่วงไปในอดีต ล้วนทรงพระปัญญาอันฦกซึ้ง ทรงพระราชบัญญัติไว้ ฤาจะเห็นว่าอากรค่าน้ำแลอากรสุรานี้ เหมือนกันกับค่านา ครั้งเมื่อพระเจ้ามหาสมมุติวงศ์ จะเอาเยี่ยง อย่างอันนั้นมาทรงบัญญัติไว้ เพื่อจะบันเทาซึ่งโทษแห่งคนที่ เสพสุรา แลกระทำปาณาติบาตให้กระทำน้อยลง แล้วจะมิให้ บังเกิดความวิวาทซึ่งกันแลกันจะเปนดังนี้ฤาประการใด

อนึ่งพระราชดำริห์จะดำรงแผ่นดินให้เปนยุติธรรมอันยิ่ง จะใคร่ทรงทราบว่าพระเจ้าพิมพิสารราชบรมกษัตริย์ พระเจ้า มหานามบรมกษัตริย์ เปนพระโสดาบันบุทคลพระองค์จะดำรง แผ่นดินปราบปรามซึ่งโจรผู้ร้ายด้วยพระราชอาญา มิได้ให้ เกี่ยวข้องในทัศอกุศลกรรมบถ แลจะเรียกส่วยสาอากรให้ปราศ จากมิจฉาชีพนั้น จะวางพระอารมณ์ประการใด

อนึ่งท้าวเวสวรรณมหาราชบพิตรเปนพระโสดา แต่ บริสัชบริวารแห่งพระองค์ล้วนกักขละหยาบช้าทารุณนัก พระ องค์จะว่ากล่าวสั่งสอนลงทัณฑกรรมด้วยกรรมกรณ์อันใดจะ วางพระสติประการใด ให้สมเด็จพระสังฆราชแลพระราชาคณะ ผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ค้นดูพระบาฬีแลคัมภีร์พระอรรถกถา กับ ทั้งอัตโนมัติยาธิบายถวายวิสัชนาเข้ามาให้แจ่มแจ้งให้เปน ประโยชน์ตนประโยชน์ท่าน อย่ายังประโยชน์ทั้งสองฝ่ายให้

สูญไป จะได้เปนราชวัตตานุวัตร สำหรับบรมกษัตริย์สืบ ๆ แผ่นดินต่อไป

แก้พระราชปุจฉาที่ ๒

อาตมภาพสมเด็จพระสังฆราช ๑ สมเด็จพระพนรัต ๑ พระพิมลธรรม ๑ พระธรรมอุดม ๑ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ๑ พระพรหมมุนี ๑ พระพุทธโฆษาจารย์ ๑ พระธรรมไตรโลก ๑ พระธรรมเจดีย์ ๑ พระวิเชียรโมฬี ๑ พระปรากรม ๑ พระญาณวิริยะ ๑ พระเทพโมฬี ๑ พระอริยวงศ์มุนี ๑ พระเทพ-มุนี ๑ พระญาณสมโพธิ ๑ พระสุเมธ ๑ พระราชกะวี ๑ พระอมรโมฬี ๑ พระศรีวิสุทธิวงศ์ ๑ พระศรีสุธรรมมุนี ๑ พระรัตนมุนี ๑ พระศรีสมโพธิ ๑ พระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อย ๒๓ รูป ขอถวายพระพรเจริญพระราชศิริสวัสดิพิพัฒมงคลพระชนมศุขทุกประการแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จบรมธรรมิกราชาธิราชเจ้า ผู้ทรงพระบวรศรัทธาธิคุณอันประเสริฐ ด้วยมีพระราชโองการให้ราชบุรุษอันเชิญพระราชบริหาร เปนข้อพระราชปุจฉาออกมาเผดียงถามว่า ซึ่งโบราณราชกษัตริย์ทรงพระบัญญัติ อากรค่าน้ำ อากรสุราไว้ให้เปนจารีตขัติยราชประเพณีสืบ ๆ กันมา ทั้งนี้ เพื่อจะมิให้บังเกิดความวิวาทซึ่งกันแลกัน ดุจค่านาครั้งเมื่อพระเจ้ามหา-

สมมุติเทวราชแต่ปฐมกัลปแล้วจะบันเทาเสียซึ่งโทษแห่งชนที่เสพสุรา แลกระทำปาณาติบาตให้กระทำน้อยตัวลง จะเปนดังนี้ฤๅประการใดนั้น

แก้ข้อ ๑

อาตมภาพทั้งปวงขอพระราชทานถวายวิสัชนา โดยอัตโนมัตยาธิบาย พิจารณาเห็นตามกระแสพระราชปุจฉาว่า สมเด็จพระบรมขัติยาธิบดีซึ่งได้ดำรงแผ่นดินล่วงไปในอดีตนั้น ล้วนมีพระสันดานมากไปด้วยพระมหากรุณาคุณ จะทรงพิจารณาเห็นว่าสันดานแห่งสัตวโลกในหายนไสมย มักหนาไปด้วยราคะโทสะโมหะ จะข่มขี่ด้วยราชอาญาโดยกรรมกรณ์ต่าง ๆ นั้น เห็นจะหนักในพระราชอาญานัก จึงทรงบัญญัติด้วยราชทัณฑ์สินไหม เพื่อจะบันเทาเสียซึ่งโทษแห่งชนที่เสพสุราแลกระทำปาณาติบาต ให้กระทำน้อยตัวลง ดุจพระบาฬีในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า **"การุญฺเญน ตถาคโต สพฺพญฺญุตญาโณ เทวทตฺตสฺส คตึ โอโลเกนฺโต อทฺทส เทวทตฺตํ พหูนิ กปฺปสตสหสฺสานิ นิรเย นิริยํ ฯลฯ มม สาสเน ปพฺพชิตสฺส ปริยนฺตคตํ ภวิสฺสตีติ"** แปลเนื้อความว่า พระนาคเสนเถรเจ้าถวายวิสัชนาแก่กรุงมิลินทราชกษัตริย์ว่า ดูกรบพิตร สมเด็จพระสัพพัญญูทรงพิจารณา เห็นซึ่งคติแห่งพระเทวทัตด้วยพระสัพพัญญุตญาณว่า พระเทวทัต ถ้ามิได้บรรพชาในพระสาสนา

จะกระทำอกุศลกรรมเนือง ๆ แลจะไปบังเกิดในอบายภูมิสิ้นกาลถึงแสนกัลปเปนอันมากหากำหนดที่สุดแห่งกรรมบมิได้ เบื้องว่าพระเทวทัตได้บรรพชาในสาสนาตถาคตกรรมนั้นก็จะมีที่กำหนดน้อยลง จะตั้งอยู่ในนิริยภูมิแต่กำหนดกัลปหนึ่งเท่านั้น เหตุดังนั้นสมเด็จพระสัพพัญญู จึงพระราชทานบรรพชาอุปสมบทแก่พระเทวทัต ด้วยทรงพระมหากรุณาจะบันเทาเสียซึ่งอกุศลโทษในมหานรกนั้น ให้น้อยลงฉันใดก็ดี อันว่าโบราณราชกษัตริย์ทรงบัญญัติอากรค่าน้ำแลอากรสุราด้วยราชทัณฑ์สินไหม เหตุมีพระกระมลหฤทัยกอปรด้วยพระมหากรุณาจะบันเทาเสียซึ่งอกุศลโทษแห่งชนที่เสพสุรา แลกระทำปาณาติบาตให้น้อยตัวลง มีอุประไมยดุจนั้น

อนึ่งทรงพระวิมุติสงไสยในอากรค่าน้ำแลอากรสุราเกรงจะเปนที่เศร้าหมองแห่งสัมมาอาชีวะนั้น อาตมภาพทั้งปวงพิจารณาเห็นว่า ซึ่งจะเปนกุศลากุศลกรรมนั้น ก็อาไศรยแก่เจตนาเปนประธาน เมื่อหาเจตนามิได้แล้วผลแห่งกุศลแลอกุศลนั้นก็มิได้มีสมด้วยวารพระบาฬีในพระคัมภีร์ปฐมสมันตปาสาทิกอรรถกถาว่า พระโมคลีบุตรดิศเถรเจ้าถวายพระพรวิสัชนาเปลื้องพระราชปริวิตก แห่งสมเด็จพระเจ้าธรรมาโสกราชบพิตรว่าพระพุทธฎีกาตรัสพระสัทธรรมเทศนาไว้ว่า **"เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมนฺติ วทามิ เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจาย มนสาติ"** ดูกรสงฆ์ทั้งปวง บุทคลยังเจตนาให้เปนไปแล้ว แลกระทำกรรม

อันเปนกุศลแลอกุศล ด้วยกายแลวาจาแลจิตรต่าง ๆ ตถาคต กล่าวว่า เจตนาอันประกอบด้วยทวารทั้งสามนั้นเรียกว่ากุศลา กุศลกรรม ตรัสพระสัทธรรมเทศนาไว้ดังนี้ แลข้อซึ่งประพฤติ เลี้ยงชีพโดยชอบธรรมแลบมิได้ชอบธรรมเปนบุญเปนบาป ประการใดนั้นก็มีแก่ชนทั้งปวงตามแต่ที่ประพฤติดีแลชั่วโดย โวหารกิจแห่งตนต่าง ๆ ใช่จะนับเนื่องเข้ามาถึงพระบวรราช สันดานด้วยนั้นหามิได้ เหตุพระเจ้าแผ่นดินก็มิได้ปลงพระ กระมลเจตนายินดีลงในอกุศลจิตร อันชนทั้งปวงกระทำนั้น

อนึ่งพระบาฬีในพระมหาปรินิพพานสูตร ซึ่งสมเด็จ พระสัพพัญญูบัณฑูรพระสัทธรรมเทศนา แก่พระอานนท์ใน อปริหานิยธรรมคำรบสามนั้นว่า **"กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชี อปญฺญตฺตํ น ปญฺญเปนฺติ ปญฺญตฺตํ น สมุจฺฉินฺทนฺติ ยถาปญฺญตฺเต โปราเณ วชฺชีธมฺเม สมาทาย วตฺตนฺติ"** ดูกร อานนท์ ท่านยังได้สดับแลฤๅว่า กษัตริย์วัชชีราชในกรุง ไพสาลีบมิได้บัญญัติขึ้นใหม่ ซึ่งจารีตอันบมิได้บัญญัติไว้แต่ ก่อน อนึ่งบมิได้ตัดรอนเสียซึ่งจารีตราชประเพณี อันโบราณ ราชกษัตริย์ทรงบัญญัติไว้ ย่อมประพฤติโดยวัชชีธรรมตาม ขัติยราชบัญญัติไว้แต่ก่อนนั้น พระอานนท์ ก็กราบทูลว่า ข้า พระองค์ได้สดับสมดังพระพุทธฎีกา จึงดำรัสว่า **"ยาวกีวญฺจ อานนฺท วชฺชี ปญฺญตฺตํ น ปญฺญเปสฺสนฺติ ปญฺญตฺตํ น สมุจฺฉินฺทิสฺสนฺติ ยถาปญฺญตฺเต โปราเณ วชฺชีธมฺเม สมาทาย**

วตฺติสฺสนฺติ วุฑฺฒิเยว อานนฺท วชฺชีนํ ปาฏิกํขา โน ปริหานิ" ดูกรอานนท์ เบื้องว่ากษัตริย์วัชชีราชบมิได้บัญญัติขึ้นใหม่ ซึ่งจารีตอันบมิได้บัญญัติไว้แต่ก่อน อนึ่งบมิได้ตัดรอนเสียซึ่งจารีตราชประเพณีอันโบราณราชกษัตริย์บัญญัติไว้แต่ก่อน แลประพฤติในวัชชีธรรมตามโบราณราชบัญญัติอยู่ตราบใด อันว่าความเจริญราชศิริสวัสดิ์ก็ปรากฏมีแก่กษัตริย์วัชชีราชทั้งปวงบมิได้เสื่อมสูญสิ้นกาลตราบนั้น

อนึ่งมีพระบาฬีกล่าวแก้ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีอรรถ-กถาว่า **"ปญฺญตฺตํ สมุจฺฉินฺทนฺตานํ ปเวณิ อาคตานิ สุํกาทีนิ อคณฺหนฺตานํ โกโส ปริหายติ ตโต หตฺถีอสฺสพลกายา โอโรธาทโย ยถา นิพทฺธํ อลพฺภมานา ถาเมน พเลน ปริหายนฺติ เตเนว ยุทฺธกฺขมา เจม น ปาริจริยกฺขมา ฯลฯ เอวํ ราชูนํ ปริหานี โหนฺติ ฯ ปญฺญตฺตํ อสมุจฺฉินฺทนฺตานํ ปเวณิ อาคตานิ สุํกาทีนิ คณฺหนฺตานํ โกโส วฑฺฒติ ตโต หตฺถีอสฺสพลกายา โอโรธาทโย ยถา นิพทฺธํ วตฺถุํ ลพฺภมานา ถามพลสมฺปนฺนา ยุทฺธกฺขมา เจว ปาริจริยกฺขมา โหนฺติ เอวํ ราชูนํ วุฑฺฒิ โหติ"** แปลเนื้อความว่า เมื่อพระมหากษัตริย์ตัดรอนเสียซึ่งโบราณราชบัญญัติ มิได้ถือเอาซึ่งทรัพย์สำหรับขึ้นท้องพระคลังมีส่วยเปนต้น อันเนื่องมาตามขัติยราชประเพณีแต่โบราณนั้น อันว่าราชโกษฐาคารก็จะร่วงโรยเสื่อมจากพระราชทรัพย์ ลำดับนั้นราชบรรสัชทั้งหลาย มีจัตุรงคเสนา

ทั้งสี่หมู่ แลนางพระสนมเปนอาทิจะมิได้รับพระราชทานธนสาร โดยสมควรที่ตนได้มาแต่ก่อน ก็จะย่อหย่อนจากพิริยพลภาพในการยุทธสงคราม อันจะปราบปรามปัจจามิตร ซึ่งจะมาย่ำยีขอบขัณฑสีมาพระราชอาณาเขตร แลกิจที่จะอุปฐากสมเด็จพระบรมกษัตริย์กับทั้งสรรพกิจต่าง ๆ เปนเหตุจะให้เสื่อมลงซึ่งพระราชอิสริยยศดังนี้ อนึ่งผิวบรมกษัตริย์บมิได้ตัดรอนเสียซึ่งขัติยจารีตราชบัญญัติมาแต่ก่อน แลถือเอาซึ่งทรัพย์อันควรจะขึ้นท้องพระคลัง มีสร่วยเปนต้น ตามเยี่ยงอย่างโบราณราชประเพณีสืบ ๆ กันมา อันว่าราชโกษฐาคารก็จะมั่งคั่งบริบูรณ์ด้วยธนสารสมบัติราชบรรสัชทั้งปวง เมื่อได้รับพระราชทานซึ่งพระราชทรัพย์ โดยอันควรแก่ตนเคยได้นั้น ก็จะประกอบด้วยพิริยพลภาพในการยุทธสงคราม อันจะปราบปรามปกป้องกันขอบขัณฑสีมาอาณาเขตรแลกิจอุปฐากในสมเด็จพระมหากษัตริย์ กับทั้งสรรพราชกิจต่าง ๆ เปนเหตุที่จะให้เจริญพระราชอิสริยยศ เหตุฉนั้นบรมกษัตริย์วัชชีราชทั้งปวงย่อมประพฤติโดยโบราณจารีตขัติยประเพณี บมิได้ตัดรอนเสียซึ่งราชบัญญัติอันสืบ ๆ มาแต่ก่อน ได้ชื่อว่าตั้งอยู่ในอปริหานิยธรรม ดุจพระบรมพุทธาธิบายบัณฑูรแก่พระอานนท์ดังนี้

อนึ่งอาตมภาพทั้งปวงค้นดูพระบาฬีในพระคัมภีร์ต่าง ๆ อันมีในห้องพระไตรปิฎกเห็นแจ้งว่า ซึ่งจะเลี้ยงชีวิตโดยสัมมาอาชีวะ แลมิจฉาอาชีวะนั้น ก็มีมาแต่ปฐมกัลปประชาชนทั้งปวง

ย่อมกระทำค้าขายเลี้ยงชีวิตโดยวิไสยที่เปนสัปรุษแลเปนอสัปรุษ สืบ ๆ กันมาแต่อดีตกาลช้านาน ใช่จะพึงบังเกิดแต่ครั้งตั้งพระมหานครศรีอยุธยามาจนตราบเท่ากาลทุกวันนี้นั้นหาบมิได้

อาตมภาพทั้งปวง จึงพิจารณาเห็นว่า สร่วยสัดพัฒนาสรรพอากรต่าง ๆ จะเปนสัมมาอาชีวะ แลมิจฉาอาชีวะก็ดี บรรดามีในโลก ก็คงจะเปนสร่วยสัดพัฒนากรขึ้นท้องพระคลังแห่งสมเด็จบรมกษัตราธิราชเจ้าสิ้นทั้งนั้น อนึ่งพระบาฬีในคัมภีร์ใด ๆ จะได้ออกความชัดว่า ให้ภัณฑาคาริกามาตย์ แห่งบรมขัติยาธิบดีเรียกสร่วยสรรพากรแก่ราษฎรทั้งปวง ให้เรียกแต่ที่เลี้ยงชีวิตเปนสัมมาอาชีวะ ที่เปนมิจฉาอาชีวะแล้วห้ามมิให้เรียกขึ้นยังท้องพระคลัง พระบาฬีจะชัดความดังนี้ก็หามิได้มี เหตุฉนั้น อาตมภาพทั้งปวงจึงพิจารณาเห็นว่า อากรค่าน้ำแลอากรสุรานี้ จะมิได้เกี่ยวข้องมัวหมองในพระเจ้าแผ่นดินเหตุหาพระกระมลเจตนามิได้

แก้ข้อ ๒

ประการหนึ่งซึ่งพระราชปุจฉาว่า สมเด็จพระเจ้าพิมพิสาร สมเด็จพระเจ้ามหานาม บรมขัติยราชทั้งสอง เปนพระโสดาบันบุทคล พระองค์จะดำรงแผ่นดินปราบปรามโจรผู้ร้ายให้ราบคาบด้วยพระราชอาญามิได้ให้เกี่ยวข้องในทัศอกุศลกรรมบถ แลเรียกสร่วยสรรพอากรให้ปราศจากมิจฉาชีพ จะวางพระอารมณ์

เปนประการใดนั้น

อาตมภาพทั้งปวงพิจารณาเห็นโดยอัตโนมัตยาธิบายขอพระราชทานถวายวิสัชนาว่า กษัตริย์ทั้งสองพระองค์วางพระอารมณ์มัธยัตอยู่ตามเสกขภูมิ บมิได้มีพระกระมลเจตนาในที่จะกระทำโทษแก่ผู้ซึ่งเลมิดพระราชอาณาจักร แต่บมิได้ตัดรอนเสียซึ่งโบราณราชประเพณี เพื่อจะรักษาจารีตบรมกษัตริย์ ซึ่งดำรงแผ่นดินมาแต่ก่อน ถึงมาตรว่าจะมีผู้กราบทูลว่าจับโจรผู้ร้ายได้จะนำเอามาถวาย ก็จะมีพระราชโองการดำรัสว่า ท่านทั้งปวงจงพิจารณาว่ากล่าวกันเถิด ซึ่งจะปลงพระไทยให้ลงโทษโดยพระราชอาญานั้นมิได้มีเปนอันขาด เหตุสันดานแห่งพระโสดาขาดจากวธกเจตนา แลมละเสียซึ่งปฏิฆสังโยชน์ กล่าวคือโทโสที่มีกำลังกล้านั้นสิ้นแล้ว อนึ่งอันว่าบาปธรรมทั้งปวง ซึ่งเปนส่วนอันพระโสดาปติมรรคญาณประหารเสียได้นั้นก็มีเปนอันมาก สมด้วยพระบาฬีในวิสุทธิมัคว่า **"สํโยชเนสุ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตฺตปรามาโส อปายคมนิยา จ กามราคปฏิฆาติ เอเต ปฐมฌานวชฺฌา"** ล้ำสังโยชน์ทั้งหลาย ๑๐ นั้น พระโสดามรรคญาณฆ่าเสียได้ซึ่งสังโยชน์แต่ห้าประการ คือ สกฺกาทิฐิ ๑ วิจิกิจฉา ๑ สีลพัตปรามาส ๑ กามราค ๑ ปฏิฆคือโทโสนั้น ๑ เปนห้าประการด้วยกัน อธิบายว่าสักกายทิฐินั้นสงเคราะห์เอาทิฐิทั้ง ๖๒ มีสักกายทิฐิเปนต้น แลสังโยชน์ทั้ง ๓ ตัวคือทิฐิวิจิกิจฉาสีลพัต-

ปรามาสนี้ พระโสดาฆ่าเสียหาเศษบมิได้ ฝ่ายกามราคกับปฏิฆนั้น พระโสดาแบ่งประหารเสียแต่ที่กำลังกล้า อาจให้ผลไปบังเกิดในอบายได้ ที่กำลังอ่อนมิอาจให้ผลไปสู่อบายนั้นยังเหลืออยู่ในสันดานแห่งพระโสดาบันบุทคลบ้าง **"กิเลเสสุ ทิฏฺจิ-วิจิกิจฺฉาปรมฌานวชฺฌา"** ถ้าจะจัดฝ่ายกิเลสทั้ง ๑๐ นั้น พระโสดาฆ่าเสียได้ซึ่งกิเลส ๒ ประการ คือสักกายทิฐิกับวิจิกิจฉา

อนึ่ง ฝ่ายมิจฉัตธรรมทั้ง ๑๐ นั้น พระโสดาฆ่าเสียได้สี่ประการคือมิจฉาทิฐิ ๑ มุสาวาท ๑ มิจฉากัมมันต ๑ มิจฉา-อาชีวะ ๑ ในกองมัจฉริยห้า มีอาวาศมัจฉริยเปนอาทินั้น พระโสดาฆ่าเสียสิ้นเปนนิราวเสส ฝ่ายวิปลาสนั้น พระโสดาฆ่าเสียได้ซึ่งสัญญาวิปลาส จิตรวิปลาส ทิฐิวิปลาส อันสำคัญคิดเห็นว่าเที่ยงในสิ่งอันบมิได้เที่ยง ว่าเปนตนในสิ่งอันมิใช่ตน ดับทิฐิวิปลาสซึ่งเห็นว่าสุขในกองทุกข์ เห็นงามในกองอศุภ วิปลาสเหล่านี้เปนส่วนพระโสดาฆ่าเสีย ให้อันตรธานจากสันดานดังพรรณนามาฉนี้ จึงเห็นว่าพระกระมลหฤทัยแห่งสมเด็จบรมกษัตริย์ทั้งสองนั้น ขาดจากวธกเจตนาเปนแท้ เหตุจิตรแห่งพระโสดาบันบุทคลนั้น เว้นจากปาณาติบาตกรรมเปนนิราวเสสแลมละเสียซึ่งโทโสที่มีกำลังกล้านั้นสิ้นแล้ว เปนแต่บมิได้ตัดซึ่งโบราณราชประเพณี เพื่อมิให้เสียจารีตบรมกษัตริย์สืบมาแต่ก่อน เหมือนกันกับเศรษฐีธิดา ซึ่งเปนภรรยาแห่งกุกฺกุฏมิตร-มฤคลุทธกมีในคัมภีร์พระธรรมบท แลนางผู้นี้ก็เปนพระ

โสดาบันบุทคล ขณะเมื่อสามีจะไปสู่ป่านั้นก็กล่าวว่า เจ้าจงส่งธนูแลหอกกับทั้งหลาวแลข่ายมาให้แก่เรา นางนั้นก็ส่งอาวุธทั้งปวงให้แก่สามี ๆ นั้นก็ไปกระทำปาณาติบาต ฆ่ามฤคชาติด้วยอาวุธนั้น ๆ เหตุอันนี้พระสงฆ์ทั้งหลายสโมสรสนทนาแก่กันบังเกิดวิมุติกังขาว่า บุทคลที่ได้พระโสดานั้น ยังกระทำปาณาติบาตอยู่แลฤๅ สมเด็จพระบรมโลกนารถเจ้า จึงบัณฑูรพระพุทธบริหารว่าดูกรสงฆ์ทั้งปวง ธรรมดาว่าพระโสดาบันบุทคลที่จะกระทำปาณาติบาตนั้นบมิได้มี นางนั้นกระทำตามบังคับสามีแห่งตน แลจิตรแห่งนางจะได้คิดว่าสามีอาตมาจึงถืออาวุธนี้ไปฆ่าสัตว์เถิด จะได้ดำริห์ดังนี้หามิได้แล้วจึงตรัสพระสัทธรรมเทศนาด้วยพระคาถาว่า

“ปาณิมฺหิ เจ วโณ นาสฺส หเรยฺย ปาณินา วิสํ
นาพฺพณํ วิสมเนฺวติ นตฺถิ ปาปํ อกุพฺพโต.”

ดูกรสงฆ์ทั้งปวง อันว่าบุทคลผู้ใด มีมืออันปรกติดีปราศจากบาดแผล บุทคลผู้นั้นพึงจะถือเอาซึ่งยาพิษด้วยมือแห่งตน ยาพิษนั้นก็มิได้ซาบเข้าไปในหัตถาพยพ อันนี้แลมีครุวรรณาฉันใด อันว่าบาปก็มิได้มีแก่นางเศรษฐีธิดา ซึ่งส่งอาวุธให้แก่สามีด้วยปราศจากอกุศลเจตนาก็มีอุปไมยเหมือนดังนั้น มีพระพุทธพยากรณ์ปลดเปลื้องความสงไสยแห่งสงฆ์ทั้งปวงด้วยประการฉนี้ แลกิริยาที่นางเศรษฐีธิดา ส่งอาวุธให้ด้วยมิได้ตัดเสียซึ่งคำบังคับแห่งสามี หาอกุศลเจตนาบมิได้ดุจ

ใด อันว่าบรมกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ ผู้ดำรงไอสุริยสมบัติแลดำรัสในราชกิจจานุกิจทั้งปวง ก็มิได้ตัดเสียซึ่งโบราณราชบัญญัติแต่หาอกุศลเจตนาบมิได้ดุจนั้น

อนึ่ง ข้อซึ่งกษัตริย์ทั้งสองจะวางพระอารมณ์ให้พ้นจากมิจฉาชีพประการใดนั้นเนื้อความวิสัชนาก็เหมือนในบทก่อนแต่กษัตริย์ที่เปนกัลยาณบุถุชน ประพฤติโดยโบราณจารีตราชบัญญัติมิได้ตัดรอนเสียนั้น ก็ได้ชื่อว่าตั้งอยู่ในอปริหานิยธรรม พระสัพพัญญูตรัสสรรเสริญมิได้ติเตียนว่าเปนมิจฉาชีพแล้ว จะป่วยกล่าวดังฤๅถึงกษัตริย์ที่บรรลุแก่พระโสดานั้นเล่าแลอำนาจพระโสดาปติมรรคญาณนั้น ฆ่าเสียได้ซึ่งมิจฉาอาชีวะในกองมิจฉัตธรรมนั้น ขาดสูญโดยนัยพรรณนามาแล้วแต่หนหลัง เหตุฉนี้อาตมาภาพทั้งปวงจึงถวายวิสัชนาว่า บรมกษัตริย์ทั้งสองอันเปนโสดาบันบุทคลนั้น ขาดจากมิจฉาชีพกับทั้งวธกเจตนาในปาณาติบาตกรรม แลอกุศลทุจริตต่าง ๆ ซึ่งจะให้ผลไปสู่อบายได้นั้นเปนนิราวเสสโดยแท้

แก้ข้อ ๓

ประการหนึ่ง ซึ่งข้อพระราชปุจฉาว่า ท้าวเวสวรรณมหาราชเปนพระโสดาบันบุทคล แต่อมนุษย์บรรสัชซึ่งเปนบริวารแห่งพระองค์นั้นล้วนกักขละทารุณนัก พระองค์จะว่ากล่าวสั่งสอนลงทัณฑกรรมด้วยกรรมกรณ์อันใด แลจะวาง

พระอารมณ์เปนประการใดนั้น อาตมภาพทั้งปวง พิจารณาเห็นโดยอัตโนมัตยาธิบายถวายวิสัชนาว่า ท้าวกุเวรราชโลกบาล-บพิตรก็จะวางพระอารมณ์เหมือนกันกับสมเด็จพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้ามหานาม เหตุพระองค์เปนพระโสดาด้วยกัน ซึ่งจะไว้พระอารมณ์ต่างกันนั้นหาบมิได้ แลกองบาปธรรมทั้งปวงที่เปนส่วนพระโสดาประหารเสียได้ดุจถวายวิสัชนาในบทก่อนนั้นก็ขาดสูญจากพระกระมลสันดานเหมือนกัน มาตรว่าพระองค์จะว่ากล่าวหมู่นิกรบรรสัชก็จะมิได้ตัดเสียซึ่งจารีตเทวราชประเพณีสืบมา แต่ซึ่งจะปลงพระไทยลงในที่จะกระทำกรรมกรณ์อาญาด้วยอกุศลเจตนานั้นบมิได้มี แลข้อซึ่งพระองค์มากราบทูลถวายอาฏานาฏิยปริตแก่สมเด็จพระสัพพัญญูเจ้าเปนธรรมอาญา ให้จตุพิธบรรสัชในพระพุทธสาสนาเจริญ เพื่อจะป้องกันสรรพ-อุปัทวันตรายอันบังเกิดแต่มนุษย์ไภย แล้วแลทูลบรรยายซึ่งเทพทัณฑอาญานั้น มีพระบาฬีในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีอรรถกถาว่า

“จตฺตาโร มหาราชาโน อาฏานาฏิยนคเร นิสินฺนา สตฺตพุทฺเธ อารพฺภ อิมํ ปริตฺตํ พนฺธิตฺวา เย สตฺถุ ธมฺมอาณํ อมฺหากญฺจ ราชอาณํ น สุณนฺติ เตสํ อิทญฺจิทญฺจ กริสฺสามาติ สาวนํ กตฺวา” แปลเนื้อความว่า ท้าวมหาราชทั้งสี่นั้นมาสโมสรสันนิบาต ณ เมืองอาฏานาฏิยเทพธานี อันมีในชั้นจาตุมมหา-ราชิกะเทวโลกแล้ว ทรงพระปรารภซึ่งพระคุณแห่งสมเด็จพระ

สัพพัญญูเจ้าทั้ง ๗ พระองค์มีพระพุทธวิปัสสิเปนต้น นิพนธ์ เข้าเปนพระคาถาชื่อว่าอาฏานาฏิยปริต เหตุรจนาในเมืองอาฏานาฏิยเทวนคร เพื่อจะถวายให้เปนธรรมอาญาแห่งสมเด็จพระธรรมราชเจ้า จึงให้กระทำพระราชกฤษฎีกา ประกาศแก่หมู่มนุษย์บรรสัชทั้งสี่จำพวกอันอยู่ในเทวอาณาประวัติแห่งพระองค์ให้รู้ทั่วกันว่า อมนุษย์ผู้ใดบมิได้ฟังซึ่งธรรมอาญาแลราชอาญาแห่งเรา แลเบียดเบียฬซึ่งพุทธบรรสัช อมนุษย์นั้นก็จะต้องเทพกรรมกรณ์อย่างนี้ ๆ อมนุษย์มเหสักข์ทั้งหลายจักพึงกระทำตามอย่างที่กระทำแก่ผู้ล่วงพระราชบัญญัติโดยจารีตเทวโลกประเพณีอันมีมาแต่ก่อน เบื้องว่าท้าวมหาราชทั้งสี่ มีท้าวกุเวรราชเปนต้น ตั้งไว้ซึ่งเทพอาญาประกาศแก่อมนุษย์บรรสัชดังนี้แล้ว ก็นำพระอาฏานาฏิยปริตนั้นมาถวายแก่สมเด็จพระสัพพัญญูเจ้า ล้ำท้าวมหาราชทั้งสี่นั้น อันว่าท้าวเวสวรรณมหาราชพระองค์นี้ กอปรด้วยวิสาสะกับพระบรมครูยิ่งกว่าท้าวโลกบาลทั้งสาม จึงทูลถวายพระอาฏานาฏิยปริต แลกล่าวบรรยายซึ่งเทพทัณฑอาญาแต่พระองค์เดียวว่า อมนุษย์ใดมิได้ฟังบังคับบัญชาข้าพระองค์ทั้งสี่แลกระทำประทุษฐร้ายแก่พุทธ-บรรสัช อันเจริญซึ่งพระอาฏานาฏิยปริตนี้ อันว่าอมนุษย์มเหสักข์ทั้งหลาย มียักขเสนาบดีเป็นต้น ก็กระทำโทษแก่อมนุษย์ผู้นั้น ด้วยเทพกรรมกรณ์อย่างนี้ ๆ แลจะได้กราบทูลว่าพระองค์จะกระทำโทษเองนั้นหามิได้ ประการหนึ่งซึ่งท้าวโลก

บาลทั้งสี่ มีท้าวเวสวรรณผู้เปนพระโสดาบันบุทคล เปนประธาน ทรงบัญญัติซึ่งเทพอาญาประกาศแก่อมนุษย์ทั้งปวงนั้น หวังจะให้ยำเกรงซึ่งเทวกรรมกรณ์ห้ามมิให้เบียดเบียฬกระทำประทุษฐโทษแก่คณานิกรมนุษย์พุทธบรรสัชทั้งสี่ มีภิกษุบรรสัชเปนต้น ด้วยพระกระมลเมตรภาพพรหมวิหารใช่จะบัญญัติไว้ด้วยโทสะจิตรเจตนาประสงค์แต่จะค่อยกระทำโทษอมนุษย์ทั้งปวงนั้นหามิได้แลพระองค์ทรงบัญญัติห้ามปรามทั้งนี้ เปนพระอานิสงส์ถึงสองประการ คือจะคุ้มครองป้องกันรักษาพุทธบรรสัช ให้เสวยผาสุกวิหาร เหตุพ้นจากอมนุษย์ไภยนั้นหนึ่ง คือจะยังหมู่อมนุษย์ให้เว้นจากบาป ในกิริยาอันเบียดเบียฬบีฑาซึ่งพุทธบรรสัชนั้นหนึ่ง อนึ่งอันว่าเทพทัณฑบัญญัตินี้ มีอุประมาดุจบิดามารดาอันห้ามปรามบุตรว่า อย่าให้กระทำกรรมอันทารุณทุจริต ถ้าบมิฟังคำห้าม แลกระทำกรรมดังนั้นก็จะต้องพระราชอาญาอันสาหัสอย่างนั้น ๆ กล่าวห้ามปรามทั้งนี้ด้วยสามารถมีจิตรกรุณาแก่บุตร จะให้พ้นจากทุจริตกรรมฉันใดก็ดี อันว่าเทพทัณฑบัญญัติ อันท้าวมหาราชทั้งสี่มีท้าวกุเวรราชเปนต้นตั้งไว้ หวังจะห้ามปรามอมนุษยนิกรทั้งหลายให้ยำเกรงมิให้กระทำประทุษฐโทษแก่พุทธบรรสัช ถ้าบมิฟังอาณัติกบรรหารแลกระทำกรรมดังนั้นก็จะต้องเทพอาญา อมนุษย์มเหสักข์จะกระทำอย่างนั้น ๆ แลซึ่งทรงบัญญัติห้ามปรามทั้งนี้ ด้วยสามารถมีพระไทยกรุณาแก่หมู่อมนุษย์ทั้งปวง จะให้เว้นจาก

ครุกรรมก็มีอุปไมยเหมือนดังนั้น อนึ่งผิวอมนุษย์ใดมีสันดานอันกระด้างบมิได้ยำเกรงซึ่งเทพทัณฑอาญาด้วยทราบเหตุตระหนักว่าท้าวเวสวรรณมหาราชพระองค์ก็เปนพระโสดา บมิได้กระทำทุษฐโทษแก่บุทคลผู้ใดผู้หนึ่ง แลอมนุษย์ผู้นั้นจะเบียดเบียฬบีฑาแก่พุทธบรรสัช ซึ่งเจริญธรรมอาญานั้นก็ดี อันท้าวเทวมหาราชทั้งสามพระองค์กับอมนุษย์มเหสักข์ทั้งหลาย มียักขเสนาบดีเปนต้น ที่ยังมิได้บรรลุแก่พระโสดา ก็คงจะกระทำโทษแก่อมนุษย์ผู้นั้น ด้วยเทพกรรมกรณ์อันสาหัส โดยนัยอันประกาศไว้นั้นเปนแท้ เหตุท้าวโลกบาลทั้งสี่ ตรัสปฤกษาพร้อมกันห้ามปราม หมู่อมนุษย์มิให้เบียดเบียฬบีฑาพุทธบรรสัช ใช่จะตรัสห้ามแต่ท้าวกุเวรราชอันเปนพระโสดาพระองค์เดียวนั้นหาบมิได้ เหตุฉนี้จึงเห็นว่าท้าวเวสวรรณมหาราช วางพระอารมณ์มัธยัตอยู่ตามเสกขภูมิ มิได้เกี่ยวข้องในกิจที่จะกระทำโทษแก่อมนุษย์บรรสัชโดยแท้ อาตมภาพทั้งปวงพิจารณาเห็นในพระคัมภีร์ต่าง ๆ กับทั้งอัตโนมัตยาธิบายถวายวิสัชนาดังนี้ ขอถวายพระพร ฯ

พระราชปุจฉาที่ ๓

ว่าจะเอาทองพระพุทธรูปวัดมงคลบพิตรซึ่งหักพังอยู่นั้นกับทั้งทองเครื่องประดับสำหรับพระบาง มาหล่อเปนพระพุทธรูปขึ้นอีกองค์หนึ่งจะควรฤๅไม่

ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๑๘๙ สุกรสังวัจฉรนักษัตร นพศกวสันตฤดูอาสุชมาสศุกรปักษ์ จาตุทัศมีดิถีครุวารบริเฉทกาลกำหนด สมเด็จพระบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ดำรงราชธรรมทศพิธ ฉัพพิธยาไศรยไตรจริยา อรรคสาสนูปถัมภ์บำรุงพระพุทธสาสนาให้รุ่งเรืองด้วยอามิศบูชาแลปฏิบัติบูชา เปนมหาสักการอันประเสริฐ เสด็จออก ณ พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน เวลาค่ำเจ้าพนักงานกราบบังคมทูลพระกรุณา รายงานสรรพการพระราชกุศล ซึ่งทรงสร้างพระไตรปิฎกแลทรงสร้างพระพุทธรูป พระสถูปเจดีย์พระวิหารอุโบสถ แลการปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมทั่วทุกตำแหน่งพระอารามใหญ่น้อยทูลเกล้า ฯ ถวายพระราชกุศลทรงพระโสมนัศตรัสประภาษ โดยพระราชหฤทัยบันเทิงในพระทานบารมี แลพระศีลบารมี ที่ได้ทรงบำเพ็ญมา ล้วนทรงพระราชศรัทธาอันอุกฤษฐ แล้วทรงพระเต้าทักษิโณทกอุทิศส่วนกุศลโกษฐาส ให้ทั่วไปแก่สัตวโลกในอนันตจักรวาฬ เพื่อจะให้เปนปัจจัยแก่พระโพธิญาณสิ่งเดียว พระหฤทัยจะยังสรรพราชกุศลสมภารโพธิญาณบารมีให้แก่กล้า ด้วยพระสัมมัปธานวิริยหากให้ทรงพระอุสาหะ จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้พระยาธิเบศบดีจางวางมหาดเล็ก ดำเนินพระราชโองการออกไปเผดียงสมเด็จพระสังฆราช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ว่าทรงพระราชรำพึงถึงพระพุทธรูปวัด

มงคลบพิตร เปนมหาพุทธรูปอันใหญ่หลวง พระมหาวิหารนั้นมีหลังคาฝาผนังหักพังทำลายสิ้นสูญมาช้านาน พระพุทธรูปต้องตรำฝนทนแดดลมมาจนชำรุดทรุดโทรมไปทั้งพระองค์ ทรงสังเวชพระไทยนัก ครั้นจะทรงคิดจัดแจงให้ขึ้นไปเชิญเอาลงมาบุรณปฏิสังขรณ์เหมือนพระพุทธรูปองค์ใหญ่ที่ได้เชิญลงมาครั้งก่อน ๆ นั้นก็เห็นเปนที่ยากนัก ด้วยพระพุทธรูปวัดมงคลบพิตรทั้งพระองค์ก็ใหญ่ทั้งทองก็มิได้หล่อติดกันเปนแท่งทั้งพระองค์ ก่ออิฐกับปูนกระทำเปนแกนใน แล้วตีตรางเหล็กสรวมลงไว้ จึงเอาแผ่นทองมาบุปรับกันเข้าตรึงเปนแผ่น ๆ ไปทั่วทั้งพระองค์ ยากที่จะชลอใส่ล้อเลื่อนลากเชิญลงมาได้ ครั้นจะทิ้งไว้ก็เปนกังวลพระไทยมิได้วายที่จะทรงพระปริวิตก บัดนี้ทรงพระราชศรัทธาจะใคร่ให้รื้อเอาแต่แผ่นทองขนลงมาให้สิ้นเชิงจะเอาทองเพิ่มเติมเข้าแล้วจะทรงสร้างหล่อเปนพระพุทธรูปขึ้นใหม่แต่พระองค์นั้นจะมิได้ใหญ่เท่ากับพระองค์เดิม พระราชดำริห์จะทรงกระทำดังนี้จะควรฤๅมิได้ควรจะมีโทษฤๅมิได้มีโทษประการใด

อนึ่งพระบางเปนพระพุทธรูปเชิญลงมาแต่เมืองเวียงจันท์ครั้นจะเชิญเข้าประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามเล่า พระพุทธลักษณวิลาศก็มิได้งามบริบูรณ์เหมือนด้วยพระพุทธรูปฉลองพระองค์ จะเชิญไว้ด้วยกันก็จะไม่จำเริญพระเนตรเฉลิมพระราชศรัทธา ครั้นจะเชิญไปประดิษฐานไว้ใน

พระอารามแห่งใดแห่งหนึ่งก็เกรงโจรแลผู้ร้าย ด้วยสรรพเครื่องสักการบูชาประดับพระองค์ล้วนแล้วด้วยแก้วแลทอง ทั้งสิ่งของเครื่องสักการบูชาอื่น ๆ ก็มีมาก พระอัธยาไศรยประกอบด้วยพระกรุณาคุณ จะมิให้ราชไภยอบายทุกข์บังเกิดแก่ฝูงคนที่เปนโจรแลผู้ร้าย จึงมีพระราชบริหารดำรัสหาฤๅว่า แม้นจะเอาสรรพเครื่องสักการบูชานั้นมา ที่ควรจะยุบจะหลอมก็จะยุบจะหลอมที่ควรจะจำหน่ายก็จะจำหน่ายได้วัตถุทองเงินมาแล้วจะหล่อสร้างพระพุทธรูปขึ้นไว้องค์หนึ่ง ให้สำเร็จด้วยสิ่งของเครื่องสักการบูชาดังนี้ จะควรฤๅมิได้ควรประการใด ให้สมเด็จพระสังฆราชประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงให้พร้อมกัน ค้นดูพระบาฬีคัมภีร์พระอรรถกถาถวายวิสัชนาเข้ามาให้แจ้ง

แก้พระราชปุจฉาที่ ๓

อาตมภาพ สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระพนรัต พระพิมลธรรม พระธรรมอุดม พระพุทธโฆษาจารย์ พระพรหมมุนี กรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระเทพมุนี พระธรรมไตรโลก พระญาณสมโพธิ พระโพธิวงศ์ พระปรากรม พระญาณวิริย พระวิเชียรโมฬี พระศรีสากยบุตร พระวินัยมุนี พระราชกระวี พระเทพโมฬี พระศรีวิสุทธิวงศ์ ๑๙ องค์พร้อมกัน

ขอถวายพระพรเจริญพระราชศิริสวัสดิพิพัฒมงคล พระชนมศุขทุกประการ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภาร พระองค์สมเด็จบรมธรรมิกราชาธิราชเจ้า ผู้ทรงพระบวรศรัทธาธิคุณวิบูลยอัธยาสาสนูปถัมภกพุทธการกธรรม์สรรพอามิศปฏิบัติบูชามหาภินิหารอันประเสริฐ ด้วยมีพระราชโองการดำรัสให้ราชบุรุษ อัญเชิญพระราชบริหารมาเผดียงอาตมาทั้งปวงว่าทรงพระราชรำพึงถึงพระพุทธปฏิมากรวัดมงคลบพิตร พระศิริสัณฐานนั้นใหญ่หลวง แลพระมหาวิหารนั้น มีหลังคาแลผนังหักพังทำลายมาช้านาน พระพุทธรูปต้องตรำฝนทนแดดมาจนชำรุดไปทั้งพระองค์ทรงสังเวชยิ่งนัก บัดนี้ทรงพระราชศรัทธา จะให้รื้อเอาแต่แผ่นทองขนลงมาให้สิ้น จะเอาทองอื่นเพิ่มเติมเข้าอิก แล้วจะทรงสร้างหล่อเปนพระพุทธรูปขึ้นใหม่ แต่พระองค์นั้นจะย่อมลงบมิคงเสมอกับพระองค์เดิม พระราชดำริห์ดังนี้จะควรฤๅมิได้ควร จะมีโทษฤๅมิได้มีโทษประการใดนั้น

อาตมภาพ พระราชาคณะทั้งปวงพร้อมกัน พิจารณาในคัมภีร์ต่าง ๆ พบพระบาฬีในคัมภีร์จุลคันถีมหาวัคค อรรถาธิบายความตามวารพระบาฬีว่า ถ้าพระเจดีย์ชำรุดคร่ำคร่าก็ดี อยู่ในที่อันหาบุคคลจะรักษามิได้ก็ดี ตั้งอยู่ในที่อันมิควรแลที่ใกล้มฤทฉาทิฐิแลที่ใกล้ชนอันเปนบาปก็ดี เบื้องน่าบุทคลจะปรารถนาให้เปนบุญ จะทำลายพระเจดีย์เสียก็ดี จะชลอมาแล

จะกระทำด้วยอุบายอันใดอันหนึ่งก็ดี สุดแท้แต่กระทำพระเจดีย์นั้นให้เปนองค์ปรกติขึ้นดังแต่ก่อนแล้ว ก็มีผลานิสงส์มากแก่บุทคลผู้นั้น ดุจหนึ่งชีวกโกมารภัจอันถวายซึ่งติขิณโอสถพอกพระบาทสมเด็จพระสัพพัญญูเจ้าทำลายพระโลหิตซึ่งห้ออยู่นั้นออกเสียให้สิ้น แล้วถวายพระโอสถสมานพระมังษะ กระทำให้พระบาทหายแผลเปนปรกติดังเก่า ประกอบด้วยบุญผลานิสงส์เปนอันมาก

อนึ่งถ้าจะว่าด้วยพระพุทธรูปเล่า อรรถาธิบายก็เหมือนกันกับพระเจดีย์นั้น ประการหนึ่งผิวพระเจดีย์แลพระพุทธรูปอันกระทำไว้ก่อนนั้นบมิได้งาม ชนทั้งหลายปรารถนาจะกระทำให้งามกว่าเก่า จักทำลายเสียแลจะชลอมาก็ดี แต่ถ้าว่ากระทำให้เปนองค์ปรกติขึ้นดังเก่าได้แล้ว ก็จะมีผลานิสงส์เปนอันมากแก่ชนพวกนั้น เหตุกระทำด้วยกุศลจิตรเปนเดิมดุจชีวกโกมารภัจแลความในพระบาฬีนั้นว่าแต่กระทำให้เปนปรกติดังเก่า จะได้ออกความชัดว่า ถ้าบุทคลรื้อองค์พระพุทธรูป มากระทำเปนองค์พระพุทธรูป รื้อองค์พระเจดีย์มากระทำเปนองค์พระเจดีย์พระองค์จะใหญ่เท่าพระองค์เดิมแลจะย่อมกว่าพระองค์เดิมก็มิได้กำหนด คงเรียกว่ากระทำให้เปนปรกติดังเก่า จะได้ออกความชัดดังนี้หามิได้

อาตมภาพทั้งปวงปฤกษาพร้อมกัน เห็นโดยอัตโนมัตยาธิบายถวายวิสัชนาว่า ถ้าบุทคลกระทำด้วยจิตรเจตนาเปน

กุศลแล้วคงเปนกุศลโดยแท้ แต่บุราณจารีตขัติยราชประเพณีมิได้ทรงกระทำสืบ ๆ กันมาแต่ก่อน เหมือนครั้งเมื่อกรุงเทพมหานครแต่บุราณนั้นพระพุทธไสยาศน์วัดปาโมกข์ กระแสน้ำเซาะตลิ่งรุ้งเข้าไปใต้รากพระวิหาร สมเด็จพระมหากษัตริย์เจ้าแต่ก่อน ก็ให้ประชุมพระราชาคณะปฤกษาว่าถ้าจะรื้อองค์พระพุทธรูปไปก่อขึ้นใหม่นั้นจะควรฤๅมิได้ควร ครั้งนั้นพระราชาคณะซึ่งสามารถในพระปริยัติโดยยิ่งพร้อมกัน ถวายพระพรให้ชลอไปทั้งพระองค์ ไปประดิษฐานไว้ในที่อันควร แล้วก่อพระวิหารสรวมลงให้เปนปรกติเหมือนดังเก่า

อนึ่ง ครั้งเมื่อแผ่นดินสมเด็จพระบรมไอยกาธิราชเจ้านั้นก็ได้อัญเชิญพระศรีสรรเพชญ์ พระพุทธรูปทรงยืนสูง ๗ ศอก ลงมาแต่กรุงเก่าชำรุดไปทั่วทั้งพระองค์ ก็เหลือที่จะปฏิสังขรณ์ให้เปนปรกติได้ จึงมีพระราชโองการดำรัสให้เผดียงปฤกษาพระราชาคณะว่าถ้าจะทำลายเอาทองในองค์พระเจ้านั้น มาหล่อหลอมให้เปนพระองค์ขึ้นใหม่ จะควรฤๅมิได้ควร ครั้งนั้นเจ้าพระคุณราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงพร้อมกันถวายพระพรให้อัญเชิญเข้าประจุไว้ในพระเจดีย์วัดพระเชตุพน ซึ่งข้อพระราชปุจฉาประการนี้ อาตมภาพทั้งปวงพิจารณาได้ความในพระบาฬีมิได้ออกความชัด ข้างบุราณจารีตราชประเพณีก็มิได้ทรงกระทำเปนเยี่ยงอย่างสืบ ๆ กันมา

ประการหนึ่งซึ่งพระราชปุจฉาว่า จะเอาสิ่งสรรพเครื่อง

ประดับเครื่องบูชาของพระบางนั้นมา ที่ควรจะยุบจะหลอมก็จะยุบจะหลอม ที่ควรจะจำหน่าย ได้วัตถุทองเงินมาแล้ว จะหล่อสร้างเปนพระพุทธรูปขึ้นใหม่อิกพระองค์หนึ่งเพราะจะมิให้ราชไภยกับอบายทุกข์บังเกิดแก่ฝูงคนที่เปนโจรผู้ร้าย จะควรฤๅมิได้ควรประการใดนั้น

อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวงพร้อมกัน ขอพระราชทานอนุโมทนาในส่วนพระราชกุศล ที่มีพระกระมลเมตตาแก่ฝูงคนที่เปนโจรแลผู้ร้าย กลัวจะต้องราชไภยอบายทุกข์นั้น ก็นับเนื่องเข้าในพระเมตตาบารมีมีผลมากยิ่งนัก แต่อาตมภาพทั้งปวงพิจารณาดูในคัมภีร์ต่าง ๆ พบพระบาฬีในคัมภีร์ทุติยสมันตปาสาทิกาอรรถกถา อรรถาธิบายความว่า ดอกไม้อันบุทคลปลูกไว้เพื่อประโยชน์จะบูชาแด่พระเจดีย์องค์หนึ่งแล้วนำไปบูชาพระเจดีย์องค์อื่นต่อไปอิกนั้นบมิได้ควร อนึ่งถ้าเห็นฉัตรแลธงอันบุทคลปักไว้บูชาแลพระเจดีย์องค์หนึ่ง ผิวฉัตรแลธงซึ่งเหลือจากบูชาในที่นั้น จะนำไปถวายแด่พระเจดีย์องค์อื่นต่อไปอิกก็ควรมิได้มีโทษ ได้ความในพระบาฬีแต่เท่านี้

อาตมภาพทั้งปวง พิจารณาในพระคัมภีร์ต่าง ๆ ทั้งพระบาฬีแลอรรถกถาก็มิได้มีเยี่ยงอย่างเปนที่อ้างอิงออกความชัดแต่คัมภีร์ใดคัมภีร์หนึ่ง ซึ่งจะถวายวิสัชนาว่าควรโดยแท้บมิได้ควรโดยแท้นั้นมิได้มีเหตุหาเยี่ยงอย่างอ้างอิงเปนพยานบมิได้ ขอถวายพระพร ฯ

พระราชปุจฉาที่ ๔

(ไม่พบพระราชปุจฉา มีแต่คำถวายวิสัชนา)

ว่าด้วยสามัคคีรสจะมีคุณประการใด

แก้พระราชปุจฉาที่ ๔

ศุภมัศดุ จุลศักราช ๑๑๙๑ อุศภสังวัจฉรนักษัตร เอกศก เหมันตฤดูมฤคเศียรมาศกาฬปักษ์ นวมีดฤถีสุริยวาร บริจเฉทกาลกำหนด อาตมภาพสมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระพนรัต กรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระพรหมมุนี พระเทพโมลี ขอถวายพระพรเจริญพระราชศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคล พระชนมศุขทุกประการ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์ สมเด็จบรมธรรมิกมหาราชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ด้วยทรงพระราชรำพึงถึงสังสารภัยอันจะบังเกิดมีแก่สรรพสัตว์ อันบังเกิดในสังสารภพ เหตุปราศจากสามัคคีรสซึ่งกันแลกัน แลเหตุที่เปนสามัคคีรสนั้นจะมีคุณประการใด แลมิได้เปนสามัคคีรสนั้นจะมีโทษประการใด อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวงรับพระราชทานค้นดูพระบาฬีในคัมภีร์ต่าง ๆ พบพระบาฬีในพระคัมภีร์ทีฆนิกายมหาวรรค แลอังคุตตรนิกายสัตตกนิบาตว่า สมเด็จพระสัพพัญญูผู้ทรงสวัสดิภาคเสด็จสำราญพระอิริยาบถอยู่ในคิชฌกูฏบรรพตารามมหาวิหาร **“เตน**

โข ปน สมเยน ราชามาคโธ อชาตสตฺตุ เวเทหิปุตฺโต” ครั้งนั้นสมเด็จบรมขัตติยาธิราชมาคธาธิบดี อชาสัตตุเวเทหิราชโอรส มีพระราชหฤทัย จะใคร่ยกพลจตุรงคทวยหารไปกระทำยุทธนาการ กับด้วยกษัตริย์ลิจฉวีราช ณ กรุงไพสาลี ด้วยมีพระกระมลหฤทัยผูกพันธ์พยาบาท แล้วทรงพระราชดำริห์เห็นว่ากษัตริย์ลิจฉวีราชมากถึงเจ็ดพันเจ็ดร้อยเจ็ดพระองค์ พร้อมกันดำรงไอสุริยราชสมบัติรักษาสกลอาณาเขตรแว่นแคว้นวัชชีชนบท บริบูรณ์ด้วยจตุรงคโยธาพลาหาญเปนอันมากอันจะยุทธนาการเอาไชยชำนะเปนอันยากยิ่งนัก ควรอาตมาจะคิดด้วยนักปราชญ์อันกอปรด้วยปัญญา แสวงหาอุบายซึ่งจะได้ไชยชำนะโดยง่าย นามชื่อว่าผู้มีปัญญาอันประเสริฐในโลกนี้ ผู้ใดจะเสมอด้วยสมเด็จพระบรมศาสดาจารย์เจ้านั้นบมิได้มี ผิฉนั้นอาตมาจะใช้ให้ราชบุรุษออกไปมนัสการพระบาทยุคล ทูลถามเหตุอันจะมีไชยชำนะแก่กษัตริย์ลิจฉวีราชทั้งปวง เมื่อทรงพระราชดำริห์ฉนี้แล้ว ก็ตรัสใช้วัสสการพราหมณ์มาคธมหาอำมาตย์ให้ออกไปกราบทูลสมเด็จพระสัพพัญญูเจ้าตามกระแสพระราชปริวิตกนั้น สมเด็จพระบรมครูได้ทรงสดับแล้ว จะได้ตรัสตอบแก่วัสสการพราหมณ์หามิได้ มีพระพุทธฎีกาตรัสประภาษถามพระอานนทเถรเจ้าอันนั่งเฝ้าอยู่งานพัดว่า **“กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชี อภิณฺหสนฺนิปาตา สนฺนิปาตพหุลาติ”** ดูกรสำแดงอานนท์ท่านยังได้สดับแลฤๅว่ากษัตริย์วัชชีราช

ทั้งหลายพร้อมกันมาสู่ที่ประชุมเนือง ๆ คือวันละสามครั้งมิได้ คิดรังเกียจกังขา ว่าวันวานนี้ประชุมกันแล้ว แลวันนี้จะประชุมกันอิกเพื่อประโยชน์อันใดเล่ามิได้คิดดังนี้ แลมาสู่ที่ประชุม ได้ชื่อว่ามากไปด้วยสโมสรสันนิบาต อรรถาธิบายว่าบรมขัตติยราชมาตยาธิบดีทั้งหลาย เบื้องว่ามิได้มาประชุมกันเนือง ๆ ก็บมิได้สดับข่าวสารร้ายแลดี อันบอกมาแต่นิคมคามนครขอบเขตประเทศต่าง ๆ ว่าเกิดศึกแลเกิดโจรเปนต้น ฝ่ายว่าปัจจามิตรหมู่โจรทั้งหลาย รู้ข่าวว่าบรมกษัตริย์ประมาทมิได้เอาพระไทยใส่ระวังขอบขัณฑสีมา ก็จะพากันกำเริบยกมารบราญชนบทแว่นแคว้น ให้พินาศฉิบหายเนือง ๆ อันว่าเหตุอันเสื่อมจากพระราชเกียรติยศ ก็จะปรากฏมีแก่บรมกษัตริย์ด้วยประการดังนี้

อนึ่งเบื้องว่ากษัตริย์แลเสนาอำมาตย์ทั้งหลาย มาสู่สโมสรสันนิบาตเนือง ๆ ก็จะได้สดับประพฤติเหตุนั้น ๆ แล้วจะได้จัดแจงพยุหโยธาทหารส่งไปปราบปรามปัจจามิตรหมู่ปัจจนึกเหล่าข้าศึกแลโจรทั้งหลาย รู้ว่าบรมกษัตริย์มิได้ประมาทแล้วก็จะเกรงพระเดชานุภาพปลาสนาการไป มิได้มารันทำย่ำยีนิคมสีมาพระราชอาณาเขตร อันว่าความเจริญพระราชเกียรติยศ ก็จะปรากฏมีแก่บรมกษัตริย์ ด้วยอานิสงส์สามัคคีรสธรรมดังนี้ ดูกรอานนท์อันว่าอภิณหสันนิบาตนี้ ชื่อว่าอัปปริหานิยธรรมเปนประถม กษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย ยังประพฤติอยู่ฤๅประการใด **"สุตเมตํ ภนฺเต วชฺชี อภิณฺหสนฺนิปาตา**

ภวิสฺสนฺติ สนฺนิปาตพหุลาติ” พระอานนทเถรเจ้ากราบถวายนมัสการรับพระพุทธฎีกา ว่าข้าแต่สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า อันว่าอภิณหสันนิบาตนี้ ข้าพระบาทได้สดับว่ากษัตริย์วัชชีราชยังประพฤติอยู่ **“ยาว กีวญฺจ อานนฺท วชฺชี อภิณฺหสนฺนิปาตา ภวิสฺสนฺติ สนฺนิปาตพหุลา วุฑฺฒิเยว อานนฺท วชฺชีนํ ปาฏิกงฺขา โน ปริหานีติ”** จึงมีพระพุทธบริหารดำรัสว่า ดูกรสำแดงอานนท์ อันว่าอภิณหสันนิบาตนี้ กษัตริย์วัชชีราชยังประพฤติอยู่ตราบใด อันว่าไชยวุฒิมงคลก็จะปรากฏมีแก่ชาวพระนครไพสาลี มิได้มีความฉิบหายสิ้นกาลตราบนั้น **“กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชี สมคฺคา สนฺนิปตนฺติ สมคฺคา วุฏฺฐหนฺติ สมคฺคา วชฺชิกรณียานิ กโรนฺตีติ”** ดูกรสำแดงอานนท์ท่านยังได้สดับแลฤๅว่ากษัตริย์ขัติยามาตย์ ณ กรุงไพสาลีวัชชีชนบทมาสู่สโมสรสมาคมพร้อมกัน แลจะอยู่จะไปก็พร้อมกัน จะมีกิจการสิ่งใดก็พร้อมเพรียงกัน อรรถาธิบายความว่า นครอันใดเบื้องว่าให้ตีกลองไชยเภรีบอกสำคัญให้ประชุมพร้อมกัน แลผู้อธิบดีทั้งหลาย คือขัติยเสนาอำมาตย์ผู้ใหญ่ผู้น้อยได้ยินเสียงกลองสำคัญแล้ว แลมิได้มาบอกบิดเบือนโดยอสัจ มิไข้เจ็บว่าไข้เจ็บ มิได้มีกิจธุระว่ามีกิจธุระ มีอาการกำเริบแปรปรวนฉนี้ คามนครนั้นจะได้ชื่อว่าประชุมพร้อมกันโดยสามัคคีรสธรรมนั้นหามิได้ แลประเพณีในกรุงไพสาลีนี้ เบื้องว่าผู้อธิบดีมีต้นว่าขัติยมหาอำมาตย์ เมื่อได้ยินเสียงกลองสันนิบาตสัญญาแล้ว

แม้ว่าบริโภคอาหารแลประดับกายนุ่งห่มผ้าแลกระทำกิจการอันใดยังมิได้สำเร็จก็ดี ก็ย่อมละกิจนั้นเสียก่อน รีบมาสู่ที่สันนิบาตพร้อมกัน อาการดังนี้ได้ชื่อว่าประชุมพร้อมกันเปนอันดีประการหนึ่งเมื่อประชุมพร้อมกันแล้ว แลมิได้อยู่ด้วยกันในที่เดียว ก็ได้ชื่อว่ามิได้อยู่คิดกิจราชการพร้อมกัน เบื้องว่าผู้อธิบดีทั้งหลายประชุมกันคิดราชการอยู่ ถ้าบังคับให้ผู้ใดไปจากที่ประชุมผู้นั้นก็จะมีความดำริห์โทมนัศว่าอาตมานี้ท่านมิได้นับถือท่านได้ฟังแต่พาหิระกะถาความภายนอก บัดนี้ท่านจะคิดกันเปนข้อคุยหรหัสย์ภายในแล้วจึงใช้ให้เรามาเสีย แลจะดำริห์แตกร้าวจากกันดังนี้ เหตุฉนั้นจึงประชุมอยู่คิดกิจราชการพร้อมกันประการหนึ่งถ้าได้ทราบข่าวว่านครคามเขตรประเทศอันใดเกิดศึกเกิดโจรขึ้น ผู้อธิบดีทั้งหลายปฤกษากันว่าผู้ใดอาจไปปราบปรามรำงับอริภัยโจรภัยครั้งนี้ได้ บรรดาอธิบดีซึ่งประชุมกันในที่นั้นมิได้รังเกียจเคียดกัน ต่างตนชิงกันว่าขึ้นก่อนว่า ข้าพเจ้าจะไปรำงับเองดังนี้ ได้ชื่อว่าออกพร้อมกัน ประการหนึ่งเบื้องว่าอธิบดีองค์หนึ่ง มีปลิโพธกังวลคืองานการแลป่วยไข้จะมาสู่ที่ประชุมมิได้ แลท้าวพระยาเสนามาตย์ทั้งหลายอันเศษ จะได้เบาความใช้แต่บุตรนัดดาไปเยี่ยมเยือนช่วยทำกิจการงานนั้นหามิได้ชวนกันไปเยี่ยมเยือนด้วยตนเอง เปนสหายร่วมศุขทุกข์โรคภัยกิจการกังวลด้วยกัน เปนอันหนึ่งอันเดียวด้วยสามัคคีรสธรรมดังนี้ได้ชื่อว่าสมรรคสันนิบาต จัดเปนอัปปริหานิยธรรมเปน

คำรบ ๒ แลกษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย ยังประพฤติอยู่ฤๅประการใด **"สุตเมตํ ภนฺเต วชฺชี สมคฺคา สนฺนิปตนฺติ"** พระอานนท์ก็ฉลองพระพุทธฎีกาว่า ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า อันว่าสมรรคสันนิบาตนี้ ข้าพระองค์ได้สดับว่ากษัตริย์วัชชี-ราชทั้งหลายยังประพฤติอยู่ **"ยาว กีวญฺจ อานนฺท"** ดูกรอานนท์ ผิว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายยังประพฤติในสมรรคสันนิบาตอยู่ตราบใด อันว่าวุฒิไชยมงคลก็จะปรากฏมีแก่ชาวนครไพสาลี มิได้มีความพินาศฉิบหายสิ้นกาลตราบนั้น **"กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชี อปญฺญตฺเต น ปญฺญเปนฺติ น สมุจฺฉินฺทนฺติ ยถาปญฺญตฺเต โปราเณ วชฺชิธมฺเม สมาทาย วตฺตนฺตีติ"** ดูกรสำแดงอานนท์ ท่านยังได้สดับแลฤๅ ว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายมิได้บัญญัติขึ้นใหม่ซึ่งราชบัญญัติอันมิได้มีมาแต่ก่อน แลมิได้ตัดรอนเสียซึ่งราชบัญญัติอันโบราณกษัตริย์ตั้งไว้ แลสมาทานประพฤติในวัชชีธรรมประเพณีโดยอันควร ตามโบราณราชกษัตริย์บัญญัติไว้แต่ก่อนนั้น ได้ชื่อว่ายถาบัญญัติธรรม จัดเปนอัปปริหานิยธรรม คำรบ ๓ แลกษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายยังประพฤติอยู่ฤๅประการใด **"สุตเมตํ ภนฺเต"** พระอานนท์ก็ฉลองพระพุทธฎีกาว่า ข้าแต่สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า อันว่ายถาบัญญัติธรรมนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้สดับว่า กษัตริย์วัชชีราชยังประพฤติอยู่ **"ยาวกีวญฺจ อานนฺท"** ดูกรอานนท์ ผิว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย ยังประพฤติในยถา-

บัญญัติธรรมอยู่ตราบใด อันว่าไชยมงคลวัฒนาการก็ปรากฏมีแก่ชาวนครไพสาลี มิได้มีภัยพินาศ สิ้นกาลตราบนั้น **"กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชี เย เต วชฺชีนํ วชฺชิมหลฺลกา เต สกฺกโรนฺติ ครุกโรนฺติ มาเนนฺติ ปูเชนฺติ เตสญฺจ โสตพฺพํ มญฺญนฺตีติ"** ดูกรสำแดงอานนท์ ท่านยังได้สดับแลฤๅว่า กษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายย่อมกระทำสักการบูชาคารวะยำเยงนับถือ สดับถ้อยคำแห่งกษัตริย์ผู้เฒ่าผู้แก่สั่งสอนแลประพฤติตามโอวาทแห่งพฤฒิราชสกุล ได้ชื่อว่ามหัลลกสักการครุธรรม จัดเปนอับปริหานิยธรรมคำรบ ๔ แลกษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย ยังประพฤติอยู่ฤๅประการใด **"สุตเมตํ ภนฺเต"** พระอานนท์ก็เฉลยพระพุทธฎีกาว่า ข้าแต่สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้าอันว่ามหัลลกสักการครุธรรมนี้ ข้าพระพุทธเจ้าได้สดับว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายยังประพฤติอยู่ **"ยาวกีวญฺจ อานนฺท"** ดูกรอานนท์ผิว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย ยังประพฤติในมหัลลกสักการครุธรรมอยู่ตราบใด อันว่าไชยวัฒนมงคลก็จะปรากฏมีแก่ชาวนครไพสาลี บมิได้มีความฉิบหายสิ้นกาลตราบนั้น **"กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชี ยา ตา กุลิตฺถิโย วา กุลกุมาริโย วา ตา น โอกฺกสฺส ปสยฺห วาเสนฺตีติ"** ดูกรสำแดงอานนท์ ท่านยังได้สดับแลฤๅว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย บมิได้ข่มเหงฉุดคร่าซึ่งสัตรีแม่เรือนในสกุลแลกุมารีอันเปนธิดาแห่งสกุล อันเปนที่รักมาไว้ในราชนิเวศน์แห่งตน ได้ชื่อว่านปสัยหธรรมจัดเปนอับ-

ปริหานิยธรรมเปนคำรบ ๕ แลกษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย ยังประพฤติอยู่ฤๅประการใด **"สุตเมตํ ภนฺเต"** พระอานนท์ก็ฉลองพระพุทธฎีกาว่า ข้าแต่สมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า อันว่านปสัยหธรรมนี้ ข้าพระองค์ได้สดับว่ากษัตริย์วัชชีราชยังประพฤติอยู่ **"ยาวกีวญฺจ อานนฺท"** ดูกรอานนท์ ผิว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายยังประพฤติในนปสัยหธรรมอยู่ตราบใด อันว่าไชยวุฒิมงคลก็จะปรากฏมีแก่ชาวนครไพสาลีมิได้พินาศฉิบหายสิ้นกาลตราบนั้น **"กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชี ยานิ ตานิ อพฺภนฺตรานิ เจว พาหิรานิ จ ตานิ สกฺกโรนฺติ ครุกโรนฺติ มาเนนฺติ ปูเชนฺติ เตสญฺจ ทินฺนปุพฺพํ กตปุพฺพํ ธมฺมิกํ พลึ โน ปริหาเปนฺตีติ"** ดูกรสำแดงอานนท์ท่านยังได้สดับแลฤๅว่า กษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายย่อมกระทำสักการเคารพนับถือบูชาซึ่งเจดิยถาน คือเทวสถานอันเปนที่สถิตย์แห่งภูมิเทพารักษ์ทั้งหลายอันรักษาพระนคร ทั้งภายในภายนอกพระนคร แลถวายซึ่งพลีกรรมทั้งสองประการ คืออามิสพลีหนึ่งธรรมพลีหนึ่ง แลอามิสพลีนั้น คือถวายซึ่งเครื่องกระยาสังเวยบูชาต่าง ๆ ธรรมพลีนั้นคือกระทำการกุศลมีถวายบิณฑบาตทานแลธรรมสวนะเปนอาทิ อุทิศผลเปนธรรมบรรณาการถวายไปแด่เทพยดาทั้งหลาย ทั้งกลางวันกลางคืนตามโบราณราชประเพณี เคยกระทำเคารพถวายมาแต่ก่อนบมิได้ลดเสื่อมเสียดังนี้ ได้ชื่อว่าเจดิยสักการธรรม จัดเปนอัปปริหานิยธรรม

คำรบ ๖ แลกษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายยังประพฤติอยู่ฤๅประการใด **"สุตเมตํ ภนฺเต"** พระอานนท์ก็ฉลองพระพุทธฎีกาว่า ข้าแต่สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า อันว่าเจดิยสักการธรรมนี้ ข้าพระองค์ได้สดับว่ากษัตริย์วัชชีราชยังประพฤติอยู่ **"ยาวกีวญฺจ อานนฺท"** ดูกรอานนท์ ผิว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายยังประพฤติในเจดิยสักการธรรมอยู่ตราบใด อันว่าไชยมงคลวัฒนาการ ก็จะปรากฏมีแก่ชาวนครไพสาลี มิได้พินาศฉิบหายสิ้นกาลตราบนั้น **"กินฺติ เต อานนฺท สุตํ วชฺชีนํ อรหนฺเตสุ ธมฺมิการกฺขาวรณคุตฺติ สุสํวิหิตา กินฺติ อนาคตา จ อรหนฺโต วิชิตํ อาคจฺเฉยฺยุํ อาคตา จ อรหนฺโต วิชิเต ผาสุํ วิหเรยฺยุนฺติ"** ดูกรสำแดงอานนท์ ท่านยังได้สดับแลฤๅว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย ย่อมจัดแจงปกครองป้องกันรักษาเปนอันดี ในสมณอรหันต์ทั้งปวงโดยยุติธรรม แลสมณอรหันต์ทั้งหลายที่ยังมิได้เคยมาสู่แว่นแคว้นนั้น ก็ชวนกันมาสู่แว่นแคว้นเขตรขัณฑสีมา ที่มาอยู่แล้วนั้นก็สถิตย์อยู่เปนศุขโดยยถาผาสุกวิหารดังนี้ ได้ชื่อว่ารักขาวรณคุตติธรรม จัดเปนอัปปริหานิยธรรม คำรบ ๗ แลกษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายยังประพฤติอยู่ฤๅประการใด **"สุตเมตํ ภนฺเต"** พระอานนท์ก็ฉลองพระพุทธฎีกาว่า ข้าแต่สมเด็จพระผู้ทรงสวัสดิภาคเจ้า อันว่ารักขาวรณคุตติธรรมนี้ ข้าพระองค์ได้สดับว่า กษัตริย์วัชชีราชยังประพฤติอยู่ **"ยาวกีวญฺจ อานนฺท"** ดูกรอานนท์ ผิว่ากษัตริย์วัชชีราช

ทั้งหลาย ยังประพฤติในรักขาวรณคุตติธรรมนี้มีอยู่ตราบใด อันว่าไชยวัฒนะมงคลก็จะปรากฏมีแก่ชาวนครไพสาลี มิได้พินาศฉิบหายสิ้นกาลตราบนั้น **"เอวํ วุตฺเต วสฺสกาโร พฺราหฺมโณ มคธมหามตฺโต ภควนฺตํ เอตทโวจ"** เบื้องว่าสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้ามีพระพุทธฎีกาบัณฑูรซึ่งอัปปริหานิยธรรมทั้งเจ็ดประการ ดังพรรณนามาฉนี้ฝ่ายวัสสการพราหมณ์มคธมหาอำมาตย์ ก็ทราบโดยนัยแห่งพุทธาธิบาย ด้วยอุบายปรีชาอันฉลาด จึงกราบทูลว่าข้าแต่สมเด็จพระโคดมบรมศาสดาจารย์เจ้าเบื้องว่ากษัตริย์วัชชีราชทั้งหลายประพฤติได้ในอัปปริหานิยธรรมแต่สิ่งเดียว ก็อาจให้เจริญซึ่งไชยศิริสวัสดิมงคลปราศจากสรรพอันตรายได้ จะป่วยกล่าวเปนดังฤๅ ถึงประพฤติพร้อมทั้งเจ็ดประการนั้นเล่า แลกรุงอชาตสัตรุราชบมิอาจยุทธนาการ เอาไชยชำนะแก่กษัตริย์วัชชีราชได้ เท่าเว้นไว้แต่ประโลมด้วยพระราชสารสุนทรสามัคคีรส แลส่งไปซึ่งราชบรรณาการโดยเลศอุบายให้วิสาสะไว้ใจนั้นประการปนึ่ง กับพยายามทำลายเสียซึ่งสมรรคสันนิบาตให้เสียสโมสรสามัคคีธรรมแตกจากกันนั้นประการหนึ่ง จึงจะเอาไชยชำนะแก่กษัตริย์วัชชีราชได้ แล้ววัสสการพราหมณ์ก็กราบถวายนมัสการลาสมเด็จพระสัพพัญญูกลับมากราบทูลแถลงแก่กรุงอชาตสัตรุราชบพิตร โดยกระแสบรมพระพุทธาธิบายนั้นทุกประการแล้วทูลถวายอุบายแห่งตนให้สมเด็จพระกษัตริย์โกนสีสะแห่งตนให้สิ้นทั้งมวยผม แล้ว

อาสาไปทำลายสันนิบาตกษัตริย์เมืองไพสาลี จะให้เสื่อมสูญเสียอัปปริหานิยธรรม ส่วนกษัตริย์วัชชีราชทั้งหลาย มิได้รู้ในเลศอุบายแห่งวัสสการพราหมณ์ ก็รับไว้ให้ประดิษฐานในที่วินิจฉยามาตย์ แลวัสสการพราหมณ์ ก็กระทำซึ่งวินิจฉัยกิจเที่ยงธรรมเปนอันดียิ่งนัก ลิจฉวีราชกุมารทั้งหลายก็มาเล่าเรียนศึกษาศิลปศาตร์ในสำนักนี้เปนอันมากเบื้องว่าอาจารยคุณปรากฏแผ่ไปในนครไพสาลีแล้ว เมื่อจะคิดทำลายสมรรคสันนิบาตวันหนึ่งกษัตริย์ลิจฉวีราชทั้งหลายมาประชุมพร้อมกันแล้ว จะอุฏฐาการไปพร้อมกัน วัสสการพราหมณ์จึงเรียกพระยาลิจฉวีองค์หนึ่งไว้ แลพาไปสู่ที่ควรแห่งหนึ่ง แล้วถามว่าบพิตรกระทำกสิกรรมอยู่ฤๅ พระยาลิจฉวีองค์นั้นก็รับว่าข้าพเจ้ากระทำอยู่จึงถามว่าบพิตรเทียมโคคู่ไถนาฤๅ ก็รับว่าข้าพเจ้าไถด้วยคู่โค เจรจาเท่านั้นแล้วก็ให้พระยาลิจฉวีองค์นั้นกลับไป พระยาลิจฉวีองค์อื่นเห็นดังนั้น ก็ถามว่าอาจารย์กล่าวสิ่งใดแก่ท่าน กษัตริย์ลิจฉวีองค์นั้น ก็บอกตามที่ได้สนทนากับอาจารย์โดยจริง ผู้ถามนั้นก็มิได้เชื่อกล่าวว่าท่านหาบอกโดยสัจไม่แกล้งอำพรางเสีย แลกษัตริย์ทั้งสองนั้นก็ผิดใจแตกจากกันเพราะพราหมณ์กระทำให้อยู่มิพร้อมกันไปมิพร้อมกัน ครั้นอยู่มาวันอื่นพราหมณ์จึงเรียกกษัตริย์ลิจฉวีองค์หนึ่งไว้ แล้วถามว่าบพิตรเสวยพระกระยาหารด้วยสูปพยัญชนะสิ่งใด พราหมณ์ถามเท่านั้นแล้วก็ให้กลับไป ลิจฉวีกษัตริย์องค์อื่น ถามดุจหน

หลัง ก็มิได้เชื่อแตกจากกัน สืบมาวันอื่นพราหมณ์ก็เรียกกษัตริย์ลิจฉวีองค์อื่นไว้แล้วถามว่า ดังจะรู้มาเขาเล่าลือกันว่าบพิตรยากไร้เข็ญใจฤๅ กษัตริย์องค์นั้นก็ถามว่าใครว่า พราหมณ์ก็บอกว่าพระยาลิจฉวีองค์โน้นว่า ครั้นสืบมาวันอื่นพราหมณ์ก็เรียกพระยาลิจฉวีองค์อื่นไว้เล่า แล้วถามว่าได้ยินเขาเล่าลือมาว่าบพิตรขลาดนัก มิได้แกล้วกล้าในการสงครามจริงฤๅ กษัตริย์องค์นั้นก็ถามว่าผู้ใดว่าดังนี้ พราหมณ์ก็บอกว่าพระยาลิจฉวีองค์โน้น ๆ นินทาพระองค์ แต่วัสสการพราหมณ์มคธมหาอำมาตย์พยายามกล่าวเปสุญวาทกถาว่า กษัตริย์องค์นี้กล่าวโทษองค์โน้น ๆ กล่าวโทษองค์อื่นต่อ ๆ กันไปฉนี้ถึงสามปีจนกษัตริย์ลิจฉวีราชทั้งหลายต่างพระองค์ก็ขึ้งเคียด พิโรธร้าวรานแตกจากสมัคคสโมสรสามัคคีรสต่อกันแลกัน จนสององค์จะเดินร่วมทางเดียวกันนั้นก็มิได้ แลมิได้มาสู่ที่ประชุมพร้อมเพรียงกันเหมือนแต่ก่อน จนสมเด็จพระเจ้าอชาตสัตรุราชได้โอกาศยกพยุหโยธาทหารมาย่ำเหยียบทำลายล้าง กรุงไพสาลีวัชชีชนบทประเทศให้ถึงพินาศฉิบหาย เหตุเสียสมัคคสโมสรสันนิบาตอัปปริหานิยธรรม แลโทษที่ปราศจากสามัคคีรสนั้นมีดังนี้

อนึ่งมีพระบาฬีในคัมภีร์พระธรรมบทว่า ภิกษุทั้งหลาย ณ เมืองโกสัมพี กระทำทะเลาะวิวาทหมายมั่นกันแลแตกออกเปนสองพวก คือธรรมกถึกพวกหนึ่ง วินัยธรพวกหนึ่ง ครั้ง

นั้นสมเด็จพระสัพพัญญูเจ้าได้ทรงทราบแล้ว ก็มีพระพุทธฎีกาตรัสห้ามรำงับวิวาทาธิกรณ์ สำแดงซึ่งโทษอันปราศจากสามัคคีรสว่า ดูกรภิกษุสงฆ์ทั้งปวง นามชื่อว่าทะเลาะวิวาทหมายมั่นซึ่งกันแลกันดังนี้ ย่อมกระทำให้ปราศจากประโยชน์ถึงซึ่งความฉิบหาย ดุจนกไส้อันอาศัยซึ่งกะละหะเหตุเปนมูล แลยังคชสารให้ถึงซึ่งสิ้นชีวิต แล้วมีพระพุทธบริหารนำมาซึ่งลัณฑุกิกชาดกว่า

ในอดีตกาลสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์อุบัติบังเกิดเปนพระยาคเชนทรชาติ **"ยูถปติ"** เปนใหญ่กว่าฝูงช้างทั้งหลายประมาณแปดหมื่นเปนบริวาร อาศัยอยู่ในหิมวันตประเทศครั้งนั้นยังมีนางนกไส้ตัวหนึ่ง ฟักฟองอยู่ ณ กอไม้ในที่ทางสัญจรไปมาแห่งกุญชรชาติทั้งปวง ส่วนสกุณโปฎกทั้งหลายอันสถิตย์อยู่ในฟอง ครั้นถึงกาลบริณัตแล้วก็ทำลายกะเปาะฟองออกมามีกายาพยพยังอ่อนอยู่ยังบมิอาจบินไปได้ ฝ่ายพระมหาสัตว์แวดล้อมด้วยคชบริวารแปดหมื่น เที่ยวไปสู่ที่โคจรสถานมาบรรลุถึงประเทศที่นั้น ส่วนนางนกไส้กลัวว่าฝูงช้างจะย่ำเหยียบบุตรของอาตมา จึงประคองปีกกระทำอัญชลีขออภัยแก่บุตรแห่งตน สมเด็จพระมหาสัตว์ก็ทรงพระการุญภาพ ยังสกุณโปฎกทั้งหลายให้สถิตย์เหนือปิฎฐิประเทศแห่งพระองค์ เบื้องว่าฝูงช้างทั้งหลายไปสิ้นแล้ว จึงกล่าวแก่นางนกไส้ว่ายังมีกุญชรชาติตัวหนึ่งร้ายกาจโทนเที่ยวอยู่แต่ผู้เดียว มิได้อยู่ในอำนาจ

อาตมาแลช้างนั้นจะมาในเบื้องหลัง ท่านจงวิงวอนขออภัยเพื่อสวัสดิภาพแก่บุตรท่านเถิดสั่งดังนี้แล้วก็ไปจากที่นั้น ครั้นคชผรุสชาติมาถึงที่นั้น นางนกไส้ก็วิงวอนดุจหนหลัง ช้างนั้นก็มิได้มีความกรุณา กระทำย่ำเหยียบถีบซัดสกุณโปฎกทั้งหลายให้ถึงกาลพินาศเปนจุณไปด้วยเท้าแห่งตน แล้วก็เปล่งศัพท์สำเนียงโกญจนาทไปจากที่นั้น ฝ่ายนางนกไส้จับอยู่บนกิ่งไม้มีความพิโรธ จึงร้องคุกคามว่าดูกรช้างร้าย ท่านบันฤาเสียงรื่นเริงไป แต่ในกาลบัดนี้ก่อนเถิดงดอีกสองสามวันก็จะได้เห็นกำลังแห่งเรา แลท่านบมิได้รู้ว่ากำลังปัญญานี้มากกว่ากำลังกาย มาประมาทหมิ่นอาตมาว่ามีกายแลกำลังน้อย ตัวท่านกอปรด้วยโมหะอหังการว่ามีกายอันใหญ่มีกำลังมาก แลอาตมาจะยังท่านให้รู้ซึ่งญาณพละจงประจักษ์โดยแท้ เมื่อนางนกไส้กล่าวคุกคามดังนี้แล้ว อยู่มาสองสามวันจึงไปอุปัฏฐากแก่กาตัวหนึ่งแลกานั้นมีความยินดี จึงถามว่าท่านมีประโยชน์สิ่งใดเราจักช่วยให้สำเร็จ นางนกไส้ก็กล่าวว่าท่านจงช่วยจิกซึ่งจักษุทั้งสองแห่งเอกจาริกกุญชรชาติตัวหนึ่งนั้นให้แตกทำลาย กานั้นก็รับธุระ นางนกไส้จึงไปอุปัฏฐากแก่แมลงวันตัวหนึ่งแล้ววิงวอนว่า เมื่อช้างตัวนั้นมีจักษุทำลายแล้ว ท่านจงช่วยถ่ายซึ่งฟองขังลงในจักษุทั้งสองแห่งทุษฐหัตถีนั้นจงได้แลแมลงวันนั้นก็รับธุระ นางนกไส้จึงไปอุปัฏฐากแก่มัณฑกชาติตัวหนึ่งแล้วก็วิงวอนว่า เมื่อเอกจาริกกุญชรชาติตัวนั้น มีจักษุอันธการแล้วแลจะไปแสวงหาน้ำ

บริโภคในกาลใด ท่านจงขึ้นไปสถิตย์เบื้องบนยอดบรรพตอันสูง แล้วเปล่งออกซึ่งศัพท์สำเนียงอันดังในกาลนั้น แลช้างนั้นก็จะสำคัญว่ามีอุทกวารีบนยอดเขา ก็จะป่ายปีนขึ้นไปบนภูเขา แล้วท่านจงกลับลงมากระทำบรรฤๅเสียงณเชิงเขาเล่า จงช่วยธุระข้าพเจ้าด้วยประการดังนี้ มัณฑกชาตินั้นก็รับธุระแห่งนางนกไส้ ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง ฝ่ายว่ากานั้นก็ไปจิกซึ่งจักษุทั้งสองแห่งทุษฐหัตถีนั้น ด้วยจะงอยปากแห่งตนให้ภินทนาการ ส่วนแมลงวันนั้นก็ไปถ่ายฟองขังลงในจักษุทั้งสองแห่งช้างร้ายยังปุฬุวะกะชาติหมู่หนอนให้บังเกิดบ่อนกัดในกระบอกแห่งจักษุ แลช้างนั้นก็ถึงซึ่งทุกขเวทนากระหายน้ำเปนกำลัง ก็เที่ยวไปแสวงหาอุทกวารีจะบริโภค ส่วนว่ามัณฑกะชาติก็ขึ้นไปกระทำศัพท์สำเนียงบนยอดเขา ช้างนั้นสำคัญว่ามีน้ำบนเขานั้นก็ป่ายปีนขึ้นไป แลมัณฑกะชาติก็กลับลงมาร้องณเชิงเขาเล่า ช้างนั้นก็กลับบ่ายหน้าลงมาสู่เชิงเขา เพื่อประโยชน์จะแสวงหาน้ำ แลมีกายอันลำบากก็พลาดพลัดตกลงมาถึงซึ่งชีวิตพินาศด้วยกำลังปัญญาแห่งนางนกไส้อันมีกายพละอันน้อย เมื่อสมเด็จพระผู้ทรงพระภาคเจ้า นำมาซึ่งลัณฑุกิกชาดกอันมีในปัญจกนิบาตสำแดงซึ่งวิวาทาธิกรณ์โทษเหตุปราศจากสามัคคีรสธรรมด้วยประการดังนี้ แล้วก็มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า ดูกรสงฆ์ทั้งหลายท่านจงสมัคคสโมสรพร้อมเพรียงกัน อย่าพึงวิวาทแก่กัน อันว่าฝูงทิชาชาติสกุณะกระจาบทั้งหลายมากกว่าแสนในกาลก่อนย่อมอาศัยซึ่งวิวาทาธิกรณ์

เปนมูลเหตุ แลถึงซึ่งชีวิตอันตรายเปนอันมาก แล้วนำมาซึ่งวัฏฏกชาดกว่า

ในอดีตกาล สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์อุบัติบังเกิดในกำเนิดสกุณะกระจาบมีบริวารประมาณพันหนึ่ง อาศัยอยู่ในอรัญญประเทศ ครั้งนั้นยังมีนายวัฏฏกลุทธกะผู้หนึ่งรู้ว่าฝูงนกกระจาบทั้งหลายประชุมกันอยู่ในที่นั้น จึงขึงซึ่งข่ายในเบื้องบนแล้ว ปกคลุมรวบรัดเอานกกระจาบทั้งสิ้น ใส่ลงในกระเช้าแล้วนำมาสู่เรือนแห่งตน แลขายเลี้ยงชีวิตด้วยมูลค่าแห่งนกนั้น อยู่มาวันหนึ่งสมเด็จพระมหาสัตว์จึงกล่าวแก่บริวารทั้งปวงว่าพรานนกคนนี้กระทำให้ญาติแห่งเราถึงซึ่งพินาศฉิบหายเปนอันมาก อาตมารู้อุบายอันหนึ่งอาจจะป้องกันมิให้พรานนกนี้จับเราทั้งหลายได้ จำเดิมแต่นี้ไปเบื้องว่าพรานกขึงข่ายขึ้นไว้ในเบื้องบนแล้ว ท่านทั้งปวงจงพร้อมกันยกขึ้นซึ่งสีสะแลปีกทั้งสองช่วยกันสลัดข่ายให้ไปปกคลุม ณ กอไม้หนามแห่งหนึ่ง แลเราทั้งหลายก็จะพากันปลาศนาการไปได้ โดยเหฏฐาภาคภายใต้พ้นภยันตราย เมื่อสมเด็จบรมโพธิสัตว์ตรัสสั่งดังนี้ ฝูงนกกระจาบทั้งหลายก็รับคำว่าสาธุพร้อมกัน ครั้นรุ่งขึ้นเปนวันคำรบสอง พรานนกนำเอาข่ายมาขึงขึ้นเหมือนดังนั้น นกทั้งหลายก็กระทำตามนัยอุบายอันพระบรมโพธิสัตว์สั่งแล้วก็พากันปลาศนาการไปได้สิ้น แลพรานนกนั้นแต่ปลดข่ายออกจากกอไม้หนามจนเพลาพลบค่ำกลับไปสู่เคหสถานแต่กระเช้าเปล่า แต่ดังนี้เปนหลายวัน ครั้น

ล่วงมาสองสามวัน นกกระจาบตัวหนึ่งลงสู่ที่โคจรภูมิ มิทันพิจารณาก็เหยียบลงซึ่งสีสะแห่งสกุณะชาติตัวอื่นแลนกตัวนั้นก็โกรธกล่าวว่า ผู้ใดมาเหยียบสีสะอาตมาดังนี้ นกผู้เหยียบนั้นก็บอกว่าอาตมามิทันพิจารณาเหยียบท่านลง เราขออภัยอย่าได้โกรธเราเลย ตกตัวนั้นก็มิฟังยิ่งโกรธมากขึ้น ต่างตนวิวาททุ่มเถียงซึ่งกันแลกันว่าท่านนี้สำคัญตนว่า ยกข่ายขึ้นได้ด้วยกำลังของท่านฤๅ แลนกทั้งหลายต่างตนก็แตกจากสามัคคีรส มิได้สมัคคสโมสรกันเหมือนแต่ก่อนต่างอวดอ้างว่ายกข่ายขึ้นได้ด้วยกำลังของตน ๆ เมื่อสมเด็จบรมโพธิสัตว์เห็นดังนั้น ก็ดำริห์ว่าธรรมดาว่าวิวาทแตกร้าวกันดังนี้จะได้มีความโสตถิภาพสวัสดีนั้นหามิได้ ย่อมจะมีแต่ความฉิบหายเปนแท้ แลกาลบัดนี้นกทั้งหลายก็จะมิได้ยกข่ายขึ้นพร้อมกัน จะถึงซึ่งภัยพินาศเปนอันมาก พรานนกก็จะได้โอกาศกระทำภยันตราย แลอาตมามิควรที่จะอยู่ในประเทศที่นี้ เมื่อดำริห์ฉนี้แล้วก็พาแต่บริษัทที่สนิทของพระองค์ไปอาศัยอยู่ในพนสณฑ์อันอื่น ส่วนว่าพรานนกก็มาขึงข่ายอีกเล่า ฝูงนกกระจาบทั้งหลายมิได้สมัคคสมานพร้อมเพรียงกันเหมือนแต่ก่อน ต่างถือกำลังตนแล้วเคียดกันว่าท่านสิอวดอ้างว่ายกข่ายขึ้นจนขนสีสะร่วงหล่นลง แลกาลบัดนี้ท่านจงยกเถิด เราจะดูกำลังท่าน นกตัวอื่นก็ว่าท่านสิอวดอ้างว่ายกข่ายขึ้นจนขนปีกทั้งสองร่วงหล่นลง แลบัดนี้ท่านจงยกเถิดเราจะดูกำลังท่านบ้าง เบื้องว่านกทั้งหลายกล่าวเคียดกัน

ยกข่ายมิได้พร้อมกัน เหตุเสียสามัคคีรสแต่วิวาทมูลดังนี้ ส่วนว่าพรานนกก็ปกคลุมลงซึ่งข่ายรวบรัดเอาฝูงนกกระจาบทั้งหลายสิ้นด้วยกันใส่ลงเต็มกระเช้าใหญ่กลับมาสู่เคหสถานแห่งตน เมื่อสมเด็จพระสัพพัญญูเจ้านำมาซึ่งวัฏฏกชาดก อันมีในเอก-นิบาตดังนี้แล้วจึงมีพระพุทธบริหารดำรัสว่า ดูกรสงฆ์ทั้งปวงอันว่าวิวาทาธิกรณ์โทษอันเปนเหตุทำลายเสียซึ่งสามัคคีรสธรรมนี้ย่อมจะนำมาซึ่งความฉิบหายจะได้มีความเจริญนั้นหามิได้ เมื่อมีพระพุทธฎีกาสำแดงซึ่งโทษอันปราศจากสามัคคีรสดังนี้แล้ว ลำดับนั้นเมื่อพระพุทธองค์จะสำแดง ซึ่งอานิสงส์แห่งสามัคคีรสธรรมสืบไป ก็นำมาซึ่งอดีตชาดก มีเนื้อความพิศดารในคัมภีร์มหาวรรคว่า **"ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺโต นาม ราชา อโหสิ"** ดูกรสงฆ์ทั้งปวง ในกาลก่อนยังมีสมเด็จบรมขัติยาธิบดี มีพระนามกรว่าพระเจ้าพรหมทัตรกาสิกราชบพิตร สถิตย์ในไอสุริยสมบัติ ณ กรุงพาราณสีมีกาสิกชนบทเปนแว่นแคว้น พระองค์บริบูรณ์ด้วยมหัพพลโยธา มหาโกษฐาคารธนสารสมบัติ แลพระราชอาณาเขตรแผ่ไพศาลไปในคามนิคมราชธานีใหญ่น้อยทั้งปวง มีบริมณฑลได้สามร้อยโยชน์ ครั้งนั้นยังมีบรมกษัตริย์พระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าทีฆดิศโกศลราช ดำรงราชมไหสวรรย์ ณ กรุงมิถิลาราชธานีโกศลชนบทเปนแว่นแคว้น พระองค์มีราชภัณฑาคารธนสารสมบัติจตุรงคโยธาทหารนั้นน้อย พระราชอาณาเขตรนั้น ก็ไม่สู้

กว้างขวางดังกรุงพาราณสี ส่วนสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตร ให้ตรวจเตรียมจตุรงคเสนายกมาจะยุทธนาการกับด้วยพระเจ้าทีฆะดิศโกศลราช ๆ ได้ทราบข่าว ก็ทรงพระราชดำริห์ว่าพระเจ้าพรหมทัตรมีพลพาหนะมาก อาตมานี้มีพลพาหนะน้อยบมิอาจต่อยุทธชิงไชยกับพระเจ้าพรหมทัตรได้ ผิฉนั้นควรอาตมาจะทิ้งพระนครเสีย หนีไปให้พ้นปัจจนึกภัยพอชีวิตรอดเถิด เมื่อทรงพระราชรำพึงฉนี้แล้วก็พาพระอรรคมเหสีเปนสองพระองค์ด้วยกันเท่านั้น หนีออกจากพระนคร จะได้มีผู้ใดโดยเสด็จพระราชดำเนินนอกกว่านั้นหามิได้ ฝ่ายกรุงกาสิกราชพรหมทัตร เสด็จยกพยุหโยธาทหารมาถึงพระนครมิถิลาแล้วให้กวาดเอาพลพาหนะแลชาวชนบทประเทศ กับทั้งธนสารสมบัติทั้งปวง ของพระเจ้าทีฆดิศโกศลไปยังกรุงพาราณสี ส่วนพระยาทีฆดิศโกศลกับพระราชเทวี ก็ไปสู่กาสิกชนบท เข้ายับยั้งอยู่ ณ เรือนแห่งกุมภการบุรุษผู้หนึ่ง อันอยู่ภายในกรุงพาราณสีอาศัยกำบังพระองค์อยู่ด้วยเพศเปนปริพาชก ครั้นอยู่มาบมิได้ช้าพระราชเทวีก็ทรงพระครรภ์ มีพระหฤทัยปรารถนาจะทอดพระเนตรซึ่งจตุรงคเสนาทั้ง ๔ หมู่ อันสวมใส่ซึ่งเกราะทรงสรรพาวุธต่าง ๆ สถิตย์ในยุทธภูมิพยุหสงครามในเวลาอรุโณทัยสมัย หนึ่งจะใคร่เสวยซึ่งวิสุทธิธารา อันชำระล้างพระราชขรรคาวุธ เมื่อมีพระกระมลประสงค์ดังนี้ ก็กราบทูลแถลงโทหฬะเหตุถวายพระราชสวามี เมื่อท้าวเธอได้ทรงสดับ

จึงดำรัสว่าเราทั้งสองตกไร้ร้างราชฐานทุรพลเพศประดาษดังนี้ ดังฤๅจะได้ลุมโนมัยประสงค์ เห็นสุดซึ่งจะแสวงหาได้ด้วยยาก พระราชเทวีก็กราบทูลว่า ผิวข้าพระบาทมิได้ลุปรารถนา ก็จะทำลายชนมชีพเปนแท้ ครั้งนั้นพราหมณ์ปุโรหิตแห่งสมเด็จพระเจ้ากาสิกราชพรหมทัตรนั้น เปนสหายกับพระเจ้าทีฆดิศ-โกศล ๆ ก็เสด็จไปสู่สำนักปุโรหิตพราหมณ์ แล้วก็ตรัสเล่าทุกข์โทหฬะเหตุแห่งพระราชเทวี พราหมณ์ก็รับพระราชธุระให้เชิญเสด็จพระอรรคมเหษีมาสู่สำนักแห่งตน สมเด็จพระเจ้าโกศลราชก็ยังพระอรรคมเหสีให้มาสู่นิเวศน์แห่งปุโรหิตาจารย์ พราหมณ์ได้เห็นพระราชกัญญาก็อุฏฐาการจากอาศน์ สภักผ้าสาฎกเหนืออังสาประเทศเบื้องซ้ายถวายอัญชลี แล้วเปล่งออกซึ่งอุทานกถาสามนัดว่า **"โกสลราชา วต โภ กุจฺฉิคโต"** ดูกรชาวเรา สมเด็จบรมกษัตริย์โกศลราชบพิตรสถิตอยู่ในคัพโภทรประเทศนี้โดยแท้ แล้วก็กราบทูลว่าพระราชเทวีอย่าได้มีพระราชหฤทัยทุกข์โทมนัศเลย รุ่งขึ้นพรุ่งนี้ก็จะได้สำเร็จพระกระมลประสงค์สิ้นทุกประการ แล้วพราหมณ์ปุโรหิตก็เข้าไปกราบทูลสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตรว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เปนมหาสมมติเทวราช เวลาพรุ่งนี้ควรที่พระองค์จะยังจตุรงคเสนาให้สวมใส่เกราะ ทรงสรรพศาตราวุธออกประดิษฐานในที่ยุทธพยุหภูมิแล้ว ให้ชำระล้างซึ่งพระแสงขรรคาวุธด้วยวิสุทธสิโตทกธารา จะเปนมหาไชยมงคล นิมิตรให้พระองค์ทรงสวัสดิภาพเจริญไอสุริยราชสมบัติ

สมเด็จบรมกษัตริย์ก็ดำรัสสั่งเสวกามาตย์ ให้กระทำตามคำปุโรหิตกราบทูลนั้นทุกประการ แลปุโรหิตพราหมณ์ก็ยังพระราชเทวีให้สำเร็จมโนรถราชประสงค์สมหฤทัยปรารถนา ส่วนพระอรรคมเหสี เมื่อถึงกาลแห่งครรภปริณัตแล้ว ก็ประสูตรพระราชโอรสคือองค์พระบรมโพธิสัตว์ จึงพระราชทานนามบัญญัติว่าทีฆาวุกุมาร เมื่อพระราชกุมารถึงซึ่งวิญญูภาพเจริญบมิได้ช้า สมเด็จพระราชบิดาก็ทรงพระราชดำริห์ว่า พระยาพรหมทัตรย่อมมีกระมลประสงค์ จักกระทำภัยพินาศแก่อาตมา ผิทราบว่าอาตมาอยู่ในที่นี้ก็จะให้พิฆาตฆ่าสิ้นทั้งราชโอรสบมิได้เศษ ผิฉนั้นควรอาตมาจะให้เจ้าทีฆาวุกุมารออกไปอยู่ภายนอกพระนคร เมื่อทรงพระปริวิตกดังนี้แล้ว ก็ส่งพระราชบุตรออกไปอาศัยอยู่ ณ ประจันตคามภายนอก แลพระทีฆาวุกุมารก็ไปศึกษาศิลปสาตร์ในสำนักทิสาปาโมกข์อาจารย์ ไม่ช้าก็รอบรู้เจนจบในศิลปสาตร์สิ้นทั้งปวงในกาลนั้น ส่วนว่ากัปปกามาตย์ช่างเจริญพระเกษแห่งสมเด็จพระเจ้าทีฆดิศโกศลนั้น มาอยู่เปนราชเสวกแห่งพระเจ้าพรหมทัตร เมื่อได้เห็นพระเจ้าทีฆดิศโกศลกับพระอรรคมเหสีมาอยู่ ณ กรุงพาราณสีก็เข้าไปกราบทูลแด่สมเด็จพระเจ้าพรหมทัตร ๆ ก็ตรัสบังคับให้ราชบุรุษไปจับพระยาทีฆดิศโกศลกับทั้งพระราชเทวี พันธนามาด้วยเชือกให้มั่นมีพาหาอยู่ในปัจฉาภาค แล้วให้โกนสีสะ แลตะเวนไปด้วยสำเนียงขะระศัพท์บัณเฑาะไปโดยถนนแลตรอกใหญ่น้อยทั่ว

พระนคร แล้วให้นำออกทางทักษิณทวาร ประหารกายให้ขาดออกเปนสี่ท่อนแล้วทอดทิ้งไว้ในทิศทั้งสี่ แลราชบุรุษก็กระทำตามราชอาณัติอาญา พันธนากษัตริย์ทั้งสองตะเวนไปทั่วพระนครพาราณสี ในขณะนั้นฝ่ายพระทีฆาวุราชกุมาร มีพระกระมลระฦกถึงพระชนกชนนีก็เข้ามาภายในพระนครเพื่อจะเยี่ยมเยือน ได้ทอดพระเนตรเห็นอุไภยกษัตริย์ เสวยพระทุกข์ราชทัณฑ์ดังนั้น ก็ตกพระไทยแล่นเข้าไปสู่สำนักแล้วถวายบังคมสมเด็จพระราชบิดา ฯ จึงดำรัสพระราชทานราโชวาทว่า **"มา โข ตฺวํ ตาต ทีฆาวุกุมาร ทีฆํ ปสฺส มา รสฺสํ หิ ตาต ทีฆาวุ เวเรน เวรา น สมนฺติ อเวเรน หิ ตาต ทีฆาวุ เวรา สมนฺติ"** ดูกรพ่อทีฆาวุกุมารพ่อจงอย่าได้ทัศนาซึ่งกาลอันยาวแลกาลอันสั้น อันธรรมดาว่าเวรจะรำงับด้วยเวรนั้นบมิได้ แลเวรนั้นจะรำงับก็เพราะด้วยปราศจากเวร เมื่อพระราชทานโอวาทานุศาสน์แก่พระราชโอรสดังนี้ ฝ่ายว่าราชบุรุษทั้งหลายก็กล่าวว่าพระยาทีฆดิศโกศลนี้ ชรอยจะเปนอุมัตตกชาติ มีสติอันวิปลาศหลงใหล เหตุมรณภัยหากคุกคาม จึงกล่าวแก่เจ้าทีฆาวุกุมารดังนี้ ส่วนพระเจ้าทีฆดิศโกศลจึงตอบว่าเราจะได้พูดเพ้อพิกล เสียสติสัมปชัญญะนั้นหามิได้ เบื้องว่าบุทคลใดที่เปนปราชญ์ ผู้นั้นอาจแจ้งในอรรถาธิบายแห่งเรา แล้วก็ตรัสซ้ำอนุศาสนกถาแก่พระราชบุตรเหมือนดังนั้น อีกสองครั้งสามครั้งราชบุรุษทั้งหลายก็นำกษัตริย์ทั้งสองไปโดยทางทักษิณทวาร

ออกนอกพระนครข้างทิศภายใต้ แล้วก็ตัดพระกายพระเจ้าทีฆดิศโกศลกับทั้งพระมเหสีให้ขาดออกเปนสี่ท่อน แล้วทอดทิ้งไว้ในทิศทั้งสี่ ตั้งไว้ซึ่งชนให้อยู่รักษาแล้วก็ไปจากที่นั่น ส่วนพระทีฆาวุกุมาร เมื่อตามพระชนกชนนีมา จนกษัตริย์ทั้งสองสิ้นพระชนมชีพแล้วก็กลับเข้าไปภายในพระนคร นำมาซึ่งสุราให้ชนทั้งหลายอันรักษานั้นบริโภคจนมึนเมาล้มลงในที่นั้นแล้วก็ไปเก็บซึ่งฟืนมากระทำฌาปนกิจ ถวายพระเพลิงพระบรมศพพระราชบิดามารดร แล้วถวายอัญชลีกรกระทำปทักษิณสินตติยวารแล้วก็ไปจากที่นั้น ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตรเสด็จสถิตย์อยู่ ณ สีหบัญชร เบื้องบนปรางคปราสาทมีพื้นอันสูง ได้ทอดพระเนตรเห็นพระทีฆาวุกุมารกระทำอาการดังนั้นก็ทรงพระราชดำริห์ว่า บุรุษผู้นั้นชรอยจะเปนญาติสาโลหิตแห่งพระยาทีฆาดิศโกศลโดยแท้ หาสงสัยมิได้ ดังอาตมาปริวิตกผิว่าบุรุษผู้นั้นจะคิดกระทำภยันตรายแก่อาตมา แลผู้ใดจะนำเอาเหตุมาบอกแก่อาตมานั้นมิได้มี ทรงพระราชดำริห์รังเกียจแต่ภัยดังนี้ ส่วนพระทีฆาวุกุมารก็เข้าไปสู่อรัญญประเทศแล้ว
๗ ทรงพระโศกาดูรภาพพิไรรักพระราชบิดามารดา โดยควรแก่โศกแล้ว ก็กลับเข้ามาในพระนครพาราณสีแล้วเข้าไปสู่โรงกุญชรชาติ ในที่ใกล้พระราชนิเวศน์ จึงไปขอเล่าเรียนซึ่งหัตถีศิลปศาตร์ เปนศิษย์ในสำนักนายหัตถาจารย์ แล้วอาศัยอยู่ในที่นั้น ครั้นเวลาปัจจุสสมัยราตรี พระทีฆาวุกุมารตื่นจาก

นิทรารมณ์แล้วก็ดีดพิณขับด้วยเสียงอันไพเราะ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตรฟื้นจากที่ศิริไสยาศน์ ได้ทรงสดับมธุรศัพท์สำเนียงดังนั้น จึงตรัสสั่งให้ราชบุรุษไปสืบถาม ได้ทรงทราบแล้วก็ให้หาพระทีฆาวุกุมารเข้าไปสู่ที่เฝ้าแล้วให้ดีดพิณขับร้องถวาย ชอบพระราชอัธยาไสย จึงตั้งไว้เปนราชเสวก แลพระทีฆาวุกุมาร กอปรด้วยอุสาหะในราชกิจทั้งปวง ไม่ช้าก็ได้เปนที่วิสาสิกามาตย์คนสนิท ไว้พระทัยแห่งสมเด็จบรมกษัตริย์อยู่มากาลวันหนึ่งสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตร เสด็จไปประพาศไล่ล้อมหมู่มฤคในอรัญญประเทศ จึงเสด็จทรงมงคลราชรถยานยังพระทีฆาวุกุมารให้เปนนายสารถีขับราชรถ แวดล้อมไปด้วยเสนางคนิกรทวยหาญเปนอันมาก เสด็จไปสู่พนัสถานที่สโมสรสำนักแห่งฝูงมฤคชาติทั้งปวงแลพระทีฆาวุกุมารก็ขับราชรถพระที่นั่งรีบเร็วไป แลรถเสนาโยธาทหารทั้งหลายโดยเสด็จบมิทัน ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตร เสด็จถึงทุรัศพนาสณฑ์สถานไกลจากราชบริษัท เปนสองแต่กับพระทีฆาวุกุมารจึงตรัสว่าดูกรมานพ ท่านจงปลดม้าอันเทียมแลหยุดรถอยู่ในที่นี้อาตมามีกายอันลำบากเหนื่อยนัก จักยับยั้งนิปชาการพอรำงับกระวนกระวายประมาณมุหุตหนึ่ง พระทีฆาวุกุมารก็กระทำตามรับสั่ง สมเด็จพระเจ้าพรหมทัตร ก็เสด็จลงจากราชรถเอนพระองค์ลงไสยาศน์เหนือพื้นปัฐพี ซบพระเศียรลงประดิษฐานเบื้องบนพระเพลาพระมหาสัตว์แล้ว ก็หยั่งลงสู่นิทรารมณ์ใน

ขณะนั้น ส่วนสมเด็จพระบรมโพธิสัตว์ก็ดำริห์ว่าพระยาพรหม-
ทัตรนี้ กระทำภัยพินาศแก่อาตมานี้เปนอันมาก แลช่วงชิงเอาซึ่ง
พลพาหนะพระนครชนบทแลโกษฐาคารรัชสมบัติอาตมา แล้วซ้ำ
พิฆาตฆ่าสมเด็จพระชนกชนนี ให้ดับสูญสิ้นพระชนมชีพทิวงคต
แลกาลบัดนี้ก็ได้โอกาศควรที่อาตมาจักได้กระทำทดแทนสนอง
เวรแก่พระยาพรหมทัตร ทรงพระดำริห์ฉนี้แล้ว ก็ถอดซึ่ง
พระแสงขรรคาวุธราชกกุธภัณฑ์ออกจากฝัก แล้วก็กลับ
ปริวิตกเล่าว่า กาลเมื่อสมเด็จพระราชบิดาจักทิวงคตได้ตรัสสั่ง
สอนอาตมาไว้ว่า เจ้าอย่าได้เห็นซึ่งกาลอันยาวแลกาลอันสั้น
ธรรมดาว่าเวรจะรำงับด้วยเวรอันตอบนั้นหามิได้ แลเวรนั้นจะ
รำงับก็เพราะด้วยปราศจากเวร ตรัสสั่งสอนไว้ฉนี้ แลอาตมา
ล่วงละเสียซึ่งโอวาทานุศาสน์แห่งพระราชบิดานั้นบมิควร เมื่อ
ทรงพระราชดำริห์ฉนี้แล้ว ก็สอดพระแสงขรรค์เข้าในฝักดังเก่า
แล้วกลับดำริห์ในปฏิเวรอาฆาตอิกเล่า แต่ถอดพระแสงออกจาก
ฝักแล้วใส่เข้าในฝักดังนี้ ถึงสองครั้งสามครั้ง ลำดับนั้นพอ
สมเด็จพระเจ้าพรหมทัตร ก็สดุ้งพระองค์บรรทมตื่นเสด็จ
อุฏฐาการจากที่ไสยาศน์ด้วยฉับพลัน พระฑีฆาวุกุมารจึงกราบ
ทูลถามว่า พระองค์สดุ้งแต่ภัยอันใด จึงเสด็จอุฏฐาการขึ้นโดย
พลันดังนี้ จึงมีพระราชโองการตรัสว่า เราสดุ้งด้วยเหตุเห็นซึ่ง
สุบินนิมิตรว่าเจ้าทีฆาวุกุมารโกศลราชโอรสจักพิฆาตฆ่าอาตมา
จึงอุฏฐาการขึ้นโดยเร็วบัดนี้ สมเด็จพระมหาสัตว์ได้ทรงสดับ ก็

จับพระเศียรพระเจ้าพรหมทัตร ด้วยพระหัตถ์เบื้องซ้ายแล้ว ถอดพระขรรค์ออกกวัดแกว่งด้วยพระหัตถ์เบื้องขวา แล้วตรัสประกาศว่า อาตมานี้คือ ทีฆาวุกุมารโอรสสมเด็จพระเจ้าทีฆดิศโกศล จักกระทำทดแทนสนองซึ่งเวรแก่บพิตรในกาลบัดนี้ สมเด็จพระเจ้าพรหมทัตรก็ตกพระไทยกลัวแต่มรณะภัย จึงซบพระเศียรลงแทบพระบาท พระบรมโพธิสัตว์แล้ว ก็ตรัสวิงวอนขอชีวิตว่า ดูกรพ่อทีฆาวุกุมาร พ่อจงมีความกรุณาให้ชีวิตแก่อาตมาเถิด พระมหาสัตว์ก็ตรัสตอบว่า ถ้าพระองค์ให้ชีวิตแก่ข้าพเจ้า ๆ ก็จะให้ชีวิตแก่พระองค์ จึงมีพระราชโองการตรัสว่า ดูกรพ่อทีฆาวุกุมารผิฉนั้นพ่อจงให้ชีวิตแก่อาตมาเถิด อาตมาก็จะให้ชีวิตแก่เจ้า แลกษัตริย์ทั้งสองต่างพระองค์ ก็ให้ชีวิตแก่กันแลกัน แล้วต่างจับพระหัตถ์กันกระทำสัจสาบาล เพื่อมิได้ประทุษฐร้ายแก่กัน ครั้งนั้นสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตร ก็ตรัสแก่พระทีฆาวุกุมารว่า พ่อจงขับมงคลราชรถนิวัตตนาการเถิด แล้วเสด็จขึ้นทรงรถราชยาน พระมหาสัตว์ก็ขับราชรถกลับมา มิช้าก็ประสบเสนานิกรทวยหาญทั้งปวงแล้ว เสด็จคืนเข้าพระนครพาราณสีจึงได้สันนิบาตมุขมาตย์มนตรี แล้วดำรัสว่าท่านทั้งหลายจงดูหน้าเจ้าทีฆาวุกุมารผู้นี้ คือโอรสแห่งพระยาทีฆ-ดิศโกศล เราควรจะกระทำประการใด แก่บุตรพระยาข้าศึกฉนี้ ฝ่ายหมู่อำมาตย์มนตรีทั้งหลายบางจำพวกก็พิพากษาโทษ กราบทูลว่าควรจะตัดเสียซึ่งหัตถบาทแห่งทีฆาวุกุมาร บางจำพวกก็

ทูลว่าควรจะตัดเสียซึ่งนาสิกแลกรรณทั้งสองซ้ายขวา บางจำพวกก็ทูลว่าควรจะตัดเสียซึ่งสีสะ จึงมีพระราชบริหารดำรัสว่า ดูกรพนาย เจ้าทีฆาวุกุมารราชบุตรพระยาโกศลนี้ เรามิอาจกระทำโทษสิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ เหตุเจ้าทีฆาวุกุมารนี้ให้ซึ่งชีวิตแก่เรา ๆ ก็ให้ชีวิตแก่เจ้าทีฆาวุกุมารดุจกัน ลำดับนั้นสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตรก็ตรัสถามพระมหาสัตว์ โดยนัยอันพระบิดาให้โอวาทในกาลอันจะถึงทิวงคตนั้นจะมีอรรถาธิบายเปนประการใด สมเด็จพระบรมโพธิสัตว์เจ้าก็กราบทูลว่า ข้อซึ่งพระราชบิดาตรัสว่าอย่าให้เห็นซึ่งกาลอันยาวนั้น อธิบายว่าอย่าได้กระทำซึ่งเวรอาฆาตโดยกาลอันนาน อนึ่งข้อซึ่งตรัสว่าอย่าให้เห็นซึ่งกาลอันสั้นนั้น อธิบายว่าเสพซึ่งมิตรแล้วอย่าพลันทำลายจากมิตร ข้อซึ่งตรัสว่าธรรมดาว่าเวรจะรำงับด้วยเวรตอบนั้นหามิได้ แลเวรจะรำงับเพราะด้วยปราศจากเวรนั้น อธิบายว่า เบื้องว่าพระองค์ปลงเสียซึ่งชีวิตแห่งพระบิดามารดาข้าพระพุทธเจ้า อนึ่งบุทคลผู้ใดผู้หนึ่งมีความปรารถนาจะกระทำให้เปนประโยชน์แก่พระองค์ แลมาปลงเสียซึ่งชีวิตแห่งข้าพระพุทธเจ้าก็ดี ประการหนึ่งผิว่าข้าพระพุทธเจ้าปลงเสียซึ่งพระชนมชีพแห่งพระองค์ อนึ่งบุทคลผู้ใดผู้หนึ่งปรารถนาจะกระทำให้เปนประโยชน์แก่ข้าพระพุทธเจ้า แลปลงเสียซึ่งพระชนมชีพแห่งพระองค์ก็ดีอันว่าเวรนั้นจะรำงับด้วยเวรตอบดังนี้หามิได้ แลกาลบัดนี้พระองค์พระราชทานชีวิตแก่ข้าพระพุทธเจ้า ๆ ก็ถวาย

พระชนมชีพแก่พระองค์ดังนี้ แลได้ชื่อว่าเวรนั้นรำงับด้วยปราศจากเวร อันว่าโอวาทานุศาสน์แห่งพระราชบิดาสั่งสอนไว้ ในขณะมรณาสันนสมัยนั้นมีอรรถาธิบายดุจกราบทูลพระกรุณาฉนี้ เมื่อสมเด็จพระเจ้าพรหมทัตรได้ทรงสวนาการดังนั้น จึงเปล่งออกซึ่งพระราชอุทานกถาว่า **“อจฺฉิริยํ วต โภ อพฺภูตํ”** ดูกรชาวเราควรจะเปนมหัศจรรย์ยิ่งนัก มิได้เคยมีมาแต่ก่อน อันว่าพระยาทีฆดิศโกศลราชบิดาเปนบัณฑิตชาติอันประเสริฐ ส่วนเจ้าทีฆาวุกุมารราชโอรสเล่าก็กอปรด้วยปรีชาญาณอันวิเศษอาจสามารถรู้อรรถาธิบายแห่งชนโกวาทกถาอันแถลงโดยนัยสังเขปแลจำแนกออกได้โดยอรรถอันพิศดารดังนี้ ควรจะสรรเสริญสาธุการยิ่งนัก ตรัสดังนี้แล้วก็พระราชทานซึ่งเบญจพิธราชกกุธภัณฑ์สรรพศิริราชูปโภค แลพลพาหนะประชาชาวชนบทแลสิ่งสรรพอเนกวิธราชสมบัติอันเปนราชเปติกสันตกตระกูลคืนให้พระทีฆาวุกุมาร ส่งไปครอบครองไอสุริยราชสมบัติ ดำรงบวรเสวตราชาฉัตร ณ กรุงมิถิลาราชธานี มีโกศลรัฐชนบทเปนแว่นแคว้น แล้วมอบเวนพระราชธิดาราชาภิเษกให้เปนพระอรรคมเหสี

แลกษัตริย์ทั้งสองพระองค์ต่างทรงไว้ซึ่งราชอาชญาราชาวุธหวังจะประหัตประหารแก่กัน แลมาทรงประพฤติในขันติโสรัจธรรมสำรวมรำงับเสียซึ่งเวรอาฆาต แลปรนนิบัติในสโมสรสามัคคีรสธรรมได้ดังนี้ก็กอปรด้วยคุณแลประโยชน์ ยังพระ

องค์ให้ถาวรวัฒนาการในบวรราชเสวตรฉัตร เสวยซึ่งมานุษยสมบัติภิยโยภาพ ไพบูลย์ด้วยอิสริยยศบริวารยศอันใหญ่ยิ่งในทิฏฐธรรม เหตุร่ำงับเสียซึ่งเวรแลตั้งอยู่ในสามัคคีรสธรรมด้วยประการดังนี้ เมื่อสมเด็จพระชินศรีนำมาซึ่งทีฆาวุชาดกสรรเสริญซึ่งอานิสงส์แห่งสามัคคีรสธรรมดังนี้แล้ว ก็มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า ดูกรสงฆ์ทั้งปวงท่านทั้งหลายจงอดเสียซึ่งความโกรธแลเวรอาฆาตแก่กัน จงสำรวมในขันติโสรัจธรรมคืออดใจแลสอนง่ายบมิควรที่จะหมายมั่นทะเลาะวิวาทแก่กัน เหตุดังนั้นอันว่าสามัคคีรสานิสงส์นี้ มีคุณูปการอาจให้เจริญอิสริยยศ แลบริวารยศ ในอิธโลกดุจถวายวิสัชนามาฉนี้ ฯ

พระราชปุจฉาที่ ๕

ว่าฉันใดจะได้พระภิกษุสามเณรเปนบาเรียน ให้สมควรแก่พระราชศรัทธา

ศุภมัศดุ จุลศักราช ๑๑๘๘ โสนะสํวัจฉรนักษัตรอัฐศกมาฆมาสสุกกปักข์ เอการสดิถีพุฒวารกาลบริเฉทกำหนดสมเด็จพระบรมนารถบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้มีพระกระมลหมายมั่นในพุทธาภิเษกธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จออก ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอันพิศาลโดยสถานบุรพาภิมุข เพลาเช้าสองโมงเศษ ทรงปฏิบัติพระสงฆ์ตรัสประภาษด้วยพระ

พุทธสาสนา จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูร สุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้า ฯ ให้พระยาธิเบศบดีจางวางมหาดเล็ก พระเมธาธิบดีเจ้ากรมราชบัณฑิต ดำเนินพระราชโองการไปเผดียงสมเด็จพระสังฆราช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง แต่บรรดาประชุมพร้อมกัน ณ พระที่นั่งบุศบกมาลามหาจักรพรรดิพิมานให้ทราบว่า นับแต่วันเสด็จถวัลยราชราชาภิเษกมาก็ได้มอบพระองค์เปนไวยยาวัจจกรแด่พระรัตนไตรย ตั้งพระหฤทัยจะทำนุบำรุงพระพุทธสาสนาให้รุ่งเรืองจำเริญสืบไป กว่าจะถ้วนห้าพันพระวัสสา ทรงปรารถนานักด้วยจะใคร่ได้พระภิกษุสงฆ์แลสามเณรที่รู้พระไตรปิฎกเปนอย่างเอก, โท, ตรี, จัตวา. จะได้ทรงถวายซึ่งจีวรบิณฑบาตเสนาสนคิลานเภสัชปัจจัย จะได้เปนทานมัยนับเนื่องเข้าในพระปรมัตถบารมีทานอันยิ่ง จึงให้ประชุมพระราชาคณะสิบหกรูปล้วนทรงพระปริยัติธรรม จะได้ชำระสอบไล่พระไตรปิฎก พระภิกษุสงฆ์แลสามเณรทรงพระอุตสาหะเสด็จพระราชดำเนิน ด้วยจะได้ทรงฟังแปลพระไตรปิฎก พระราชประสงค์จะให้เปนพระอุปนิสัย ประดับพระสันดานไปในอนาคต แต่ทรงฟังมากำหนด ๒๕ วันแล้ว ก็มิได้พระภิกษุสงฆ์แลสามเณรที่รู้พระไตรปิฎกเปนอย่าง เอก, โท, ตรี, จัตวา. เมื่อมิได้สมพระหฤทัยที่มุ่งมาด ก็มีพระกระมลมัวหมองถึงพระพุทธสาสนาว่า นับแต่วันเสด็จเข้าสู่พระปรินิพพานมา พระพุทธสาสนาก็ยังมิได้ทันจะถึงกึ่ง ดุจพระอาทิตย์อุทัยขึ้นมายัง

มิทันจะถึงเพลาเที่ยง ดังฤๅจะมาขาดพระภิกษุสงฆ์สามเณรที่รู้พระไตรปิฎกดังนี้ควรจะอัศจรรย์นัก

อนึ่งพระพุทธฎีกาตรัสบัณฑูรไว้ว่า **"มนุสฺสทุลฺลโภ"** สรรพสัตว์จะได้บังเกิดเปนมนุษย์พบพระพุทธสาสนานี้ยากนัก ดุจเต่ามีจักษุอันมืดจมอยู่ในท้องพระมหาสมุทร นับด้วยหมื่นปีแสนปีเปนอันมาก จะได้ผุดขึ้นมาแต่ละครั้ง ผุดขึ้นมาก็พอสบจมูกแอกเบื้องว่าจมูกแอกมิได้มีแล้ว สงสารเต่าผุดขึ้นมาจะประสบพบซึ่งสิ่งดังฤๅ เปนไปทั้งนี้เพราะเจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวงจะรักษาพระสาสนา ฝ่ายพระพุทธจักรนั้น มิได้มีดำริห์เหมือนด้วยพระดำริห์จะรักษาแผ่นดิน ฝ่ายพระราชอาณาจักรในพระราชอาณาจักรนี้ ย่อมทรงคิดจัดแจงอยู่เปนนิตย์ในเสนางคจตุรงค์ ถึงจะเปนอันตรายลงก็จัดแจงตั้งแต่งแทนตัวกันขึ้นไว้ ฝ่ายพระพุทธจักรนั้น พระราชาคณะจะรักษาพระสาสนาก็มิได้ดำริห์คิดที่จะฝึกสอนศิษยานุศิษย์ให้รู้พระไตรปิฎก จะได้สนองพระองค์ ถึงจะเปนอันตรายลงจะได้แทนตัวกันขึ้นไว้ พระพุทธจักรกับพระราชอาณาจักรมีพระดำริห์มิได้ต้องกันจึงเปนดังนี้

อนึ่งอันตรายจะพึงมีแก่ผู้ที่จะรักษาพระสาสนานั้นถึง ๕ ประการ อันตราย ๕ ประการนั้น คือพระราชาคณะที่มีวัสสาอายุมาก มีกำลังพลังอันทุพพลภาพ ด้วยความชรา หากมารันทำย่ำยีให้มีจักษุมืดมือสั่นจะบอกพระปริยัติธรรมก็ไม่ได้ จะสำแดง

ธรรมโปรดสัตว์ก็ไม่ได้ บางพระองค์มีพระสิริราพยพอันพยาธิโรคาหากมาครอบงำย่ำยียังกำลังพลังให้ทุพพลภาพ บางพระองค์เหนื่อยหน่ายจากเพศบรรพชิต สิ้นศรัทธาลาผนวชจากพระสาสนา บางพระองค์มีกายแลวาจาปราศจากสังวรจะยังปสาทเลื่อมใสศรัทธาแห่งทายกให้เกิดมิได้ บางพระองค์ถึงแก่มรณภาพดับสูญไป อันตราย ๕ ประการนี้ เจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวงก็มิได้พิจารณาเห็น ถึงเจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวง จะรักพระสาสนาอยู่ ก็เหมือนมิได้รักพระสาสนา เหตุมิให้ศึกษาฝึกสอนศิษยานุศิษย์ให้รู้พระปริยัติธรรม จะได้แทนพระองค์รักษาพระพุทธสาสนาสืบต่อไป ตั้งแต่นี้จะได้ขออาราธนาเจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวง กระทำซึ่งพระพุทธสาสนาให้เหมือนกับสระโบกขรณี ที่มีน้ำอันเย็นใส แลมีดอกประทุมชาติเกิดคอยกันเปนชั้น ๆ ถึง ๕ ชั้น ชั้นที่มีดอกอันบานแก่ แลมีดอกอันแก่พึงจะบาน แก่พึงจะแย้มกลีบแลเกษรที่มีดอกอันอ่อนพึ่งจะผุดขึ้นพ้นน้ำบ้างอยู่ในน้ำบ้าง เปนชั้น ๆ กันดังนี้ สระโบกขรณีจึงบริบูรณ์ไปด้วยดอกประทุมชาติเปนที่เกษมศุข เปนที่อาศรัยแห่งสัตว์จตุบาททวิบาท มีพระยาราชหงษ์แลพระยาราชสีห์เปนต้นฉันใด อันว่าพระพุทธสาสนาถ้ารุ่งเรืองไปด้วยพระภิกษุสงฆ์แลสามเณรที่รู้พระไตรปิฎกเปนชั้น ๆ กันดังนี้แล้ว อันว่ากลิ่นคันธรสอันกล่าวคือคุณธรรม ก็จะฟุ้งขจรตระหลบไปในที่ทวนลมแลตามลม จะเปนที่อภิรมย์

ยินดีแห่งเทพยดามนุษย์ทั้งปวงมีอุปมัยดุจนั้น

อนึ่งพระราชดำริห์จะขอวางพระไทยปลงราชธุระไว้กับเจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช จะขอพระภิกษุสงฆ์สามเณรที่รู้พระไตรปิฎกเป็นอย่าง เอก, โท, ตรี, จัตวา. ปีละ ๕ องค์บ้าง ปีละ ๖ องค์บ้างให้เสมอทุกปี ถ้าสมเด็จพระสังฆราช พระพุทธโฆษา พระพรหมมุนี พระญาณวิริยะ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎปฤกษาพร้อมกันเห็นว่าพระภิกษุสงฆ์รูปนี้ พระสามเณรรูปนี้ ควรจะเปนบาเรียน เอก, โท, ตรี, จัตวา. ได้แล้ว ก็จะทรงนับถือจะทรงถวายซึ่งจตุปัจจัยนิจภัตรแก่พระภิกษุสงฆ์รูปนั้น พระสามเณรรูปนั้นมิได้ทรงรังเกียจ อย่าให้เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช หวั่นพระไทยเกรงพระราชาคณะแลพระสงฆ์อนุจร จะว่ากล่าวว่ายกย่องกันเปนมุโขโลกนะเลย ถ้าพระราชาคณะพระองค์ใด แลพระสงฆ์อนุจรรูปใดจะกล่าวดังนี้ พระราชาคณะพระองค์นั้น พระสงฆ์อนุจรรูปนั้น ก็เหมือนกับแมลงเม่าอันบินเข้าสู่กองเพลิง เหตุได้จาฤกไว้ในพระสุพรรณบัตรถวายออกไปว่า ให้เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราชถาปนาซึ่งจตุบรรสัชทั้ง ๔ ซึ่งทรงพระราชดำริห์ดังนี้ จะชอบฤๅมิได้ชอบประการใด ให้สมเด็จพระสังฆราชประชุมพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ให้พร้อมปฤกษากันถวายพระพรเข้ามาให้แจ้ง

แก้พระราชปุจฉาที่ ๕ (ความที่ ๑)

อาตมภาพ สมเด็จพระสังฆราช พระพุทธโฆษาจารย์ พระพรหมมุนี พระญาณวิริย กรมหมื่นนุชิตชิโนรส สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ขอถวายพระพรเจริญพระราชศิริสวัสดิ์พิพัฒมงคลพระชนมศุขทุกประการ แด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์สมเด็จบรมธรรมิกราชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระบวรศรัทธาธิคุณอันประเสริฐ ด้วยมีพระราชโองการดำรัสให้ราชบุรุษอัญเชิญพระราชบริหารมาเผดียง อาตมภาพทั้งปวงว่ามีพระราชหฤทัยทรงปราถนา ซึ่งพระภิกษุสงฆ์แลสามเณรที่รู้พระไตรปิฎกอย่าง เอก, โท, ตรี, จัตวา. จะได้ดำรงพระพุทธสาสนาให้รุ่งเรืองจำเริญสืบไป อนึ่งจะได้ทรงถวายซึ่งจตุปัจจัยนิตยภัตรอันนับเนื่องเข้าในพระปรมัตถบารมีทานอันยิ่ง เมื่อมิได้สมพระหฤทัยที่มีพระราชประสงค์ ทรงพระปริวิตกถึงพระพุทธสาสนานั้นสมควรนัก ด้วยพระพุทธสาสนาเปนแก้วอันประเสริฐ จะหาได้ด้วยจากในโลกนาน ๆ จึงจะมีแต่ละครั้ง คือเปนสูญกัลปเสียโดยมาก ถึงร้อยกัลปบ้าง พันกัลป หมื่นกัลป แสนกัลปอสงไขยกัลปบ้าง จึงจะมีพระสัพพัญญูอุบัติบังเกิดในโลกแต่ละพระองค์ ๆ สมด้วยบรมพุทธภาษิตอันสมเด็จพระพิชิตมารบัณฑูรพระสัทธรรมเทศนาแก่กษัตริย์ลิจฉวีราชทั้งปวงมีใน

พระคัมภีร์อังคุตตรนิกายปัญจกนิบาตโดยวาร ๗ พระบาฬีว่า **“ปญฺจนฺนํ ลิจฺฉวี รตนานํ ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมึ”** ดูกรบพิตรลิจฉวีราช อันว่าสภาพบังเกิดแห่งรัตนมณีมีประเภท ๕ ประการ บุทคลจะหาได้ด้วยยากในโลก แล้วตรัสเปนกเถตุ-กามยตาปุจฉาว่า **“กตเมสํ ปญฺจนฺนํ”** แก้วทั้ง ๕ ประการนั้นดังฤๅ ตรัสวิสัชนาว่า

“ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมึ ตถาคตปฺปเวทิตสฺส ธมฺมวินยสฺส เทสิตา ปุคฺคโล ทุลฺลโภ โลกสฺมึ ตถาคตปฺปเวทิตสฺส ธมฺมวินยสฺส วิญฺญาตา ปุคฺคโล ทุลฺลโภ โลกสฺมึ ตถาคตปฺปเวทิตสฺส ธมฺมวินยสฺส เทสิตสฺส วิญฺญาตา ธมฺมานุธมฺมปฏิปนฺโน ทุลฺลโภ โลกสฺมึ กตญฺญูกตเวที ปุคฺคโล ทุลฺลโภ โลกสฺมึ อิเมสํ โข ลิจฺฉวี ปญฺจนฺนํ รตนานํ ปาตุภาโว ทุลฺลโภ โลกสฺมินฺติ”

ดูกรบพิตรลิจฉวีราช อันว่าสภาพบังเกิดแห่งพระบรมนราศภสรรเพชญผู้เผด็จสรรพเกลศมาร ตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณด้วยพระองค์โดยอาการอันดีอันชอบ มิได้วิปริตนั้น ก็จัดได้ชื่อว่าเปนแก้วอันจะหาได้ด้วยยากในโลกเปนประถม

อนึ่งบุทคลที่สำแดงบอกกล่าวได้ซึ่งพระธรรมวินัยอันพระพุทธองค์ตรัสรู้นั้นก็ได้ชื่อว่าเปนแก้วอันหาได้ด้วยยากในโลก

เปนคำรบ ๒ บุทคลที่รู้ซึ่งพระธรรมวินัยอันพระสัพพัญญูตรัสรู้นั้น ก็จัดเปนแก้วอันหาได้ด้วยยากในโลกเปนคำรบ ๓ บุทคลที่รู้พระธรรมวินัย อันพระบรมครูตรัสรู้ แลบัณฑูรพระสัทธรรมเทศนา อุสาหะปฏิบัติตามธรรโมวาทานุศาสน์ได้นั้น ก็จัดเปนแก้วอันหาได้ด้วยยากในโลกเปนคำรบ ๔ บุทคลกอปรด้วยกตัญญูแลกตเวทีก็จัดเปนแก้วอันหาได้ด้วยยากในโลกเปนคำรบ ๕

ดูกรบพิตรลิจฉวีราช อันว่าสภาพอันบังเกิดแห่งรัตนมณีทั้ง ๕ ประการดังพรรณนามาฉนี้ บุทคลจะหาได้เปนอันยากยิ่งนัก พิเศษกว่าสรรพรัตนะทั้งปวง แต่บรรดาที่มีในโลก มีพระพุทธบริหารดำรัสไว้ฉนี้

อนึ่งซึ่งมีพระกมลมัวหมองถึงพระพุทธสาสนา เกรงจะเสื่อมสูญจากพระภิกษุสงฆ์แลสามเณร ซึ่งจะสืบสัทธรรมวงศ์ดำรงพระปริยัติสาสนาให้วัฒนาการรุ่งเรืองไปในอนาคตนั้น พระราชดำริห์นี้กอปรด้วยคุณแลประโยชน์อันยิ่ง สมดังโบราณจารีตราชานุวัติแห่งบรมขัตติยราชกัลยาณบุฤชน อันมอบพระองค์เปนอรรคสาสนูปถัมภกมาแต่ก่อน อาตมภาพทั้งปวงขอพระราชทานอนุโมทนาในส่วนพระราชกุศล ซึ่งปลงพระกมลหฤทัยไว้พระราชธุระในกิจทำนุบำรุงพระพุทธสาสนา จัดเปนปฏิบัติบูชามหาบุญขันธ์อันประเสริฐ พระอานิสงส์จะนับจะประมาณมิได้ ซึ่งทรงพระราชปริวิตกดังนี้ ก็ต้องตาม

กระแสพระพุทธปริวิตก อันเปนพระอนาคตังสญาณแห่งสมเด็จพระสัพพัญญูเจ้าอันมีในพระบาฬีคัมภีร์พระมหาวงศ์ว่า

"โวโลเกนฺโต ตโต นาโถ อทฺทกฺขิ ตทนนฺตเร
ปญฺจจตฺตาฬีสวสฺเสสุ อติกฺกนฺเตสุปิ อิโต
ปรินิพฺพานมญฺจมฺหิ ยมกสาลานมนฺตเร
นิปนฺเน มยิ ตตฺเถว เวสาขปุณฺณมี ทิเน
ฯลฯ สาสนํ จปยิสฺสติ"

อรรถาธิบายความตามวารพระบาฬีว่า **"นาโถ"** อันว่าสมเด็จพระบรมโลกนารถเจ้า ปางเมื่อพระองค์ทรงสถิตย์เหนืออัปราชิตวิเชียรรัตนบัลลังก์อาศน์ ภายใต้ดรุราชโพธิพฤกษมณฑล ได้ตรัสแก่พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณแล้ว ทรงพิจารณาเห็นแจ้งไปในอนาคตว่า จำเดิมแต่กาลปฐมโพธิสมัยล่วงไปอิกสี่สิบห้าวัสสานั้น ตถาคตจักนิปัชชาการด้วยอนุฏฐานไสยาศน์เหนือมหาปรินิพพานมัญจาอาศน์ ในระหว่างแห่งยมกะสาลพฤกษ์ ณ วันเพ็ญเดือนหก เมื่อตถาคตปรินิพพานแล้ว ลำดับนั้นพระอรหันต์ทั้งหลาย มีพระมหากัสสปเถรเปนอาทิ จะได้กระทำสังคายนาพระไตรปิฎก แลบรมกษัตริย์ทั้งหลาย มีกรุงอชาตสัตรุราชบพิตรเปนต้น จะเปนอรรถสาสนูปถัมภกทำนุบำรุงสาสนาตถาคต ให้ถาปนาการไพบูลย์ในพื้นแผ่นชมพูทวีป แลลังกาทวีปสืบไปในภายน่า พระพุทธปริวิตกมีดังนี้ ซึ่งอาตมภาพทั้งปวงประชุมกันสอบไล่พระไตรปิฎกภิกษุ

สงฆ์แลสามเณรครั้งนี้ บมิได้ขึ้นถึงภูมิบาเรียน เอก, โท, ตรี, จัตวา. ถวายสนองพระเดชพระคุณ ยังพระราชศรัทธาให้เศร้าหมองนั้น ก็จัดเปนปมาทาธิกรณ์โทษในพระพุทธอาณาจักร ควรจะมีทัณฑกรรมแก่ตน ๆ เหตุมิได้ฝึกสอนศิษย์ให้รู้พระปริยัติอันเปนอายุพระสาสนา อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวงพร้อมกันรับสารภาพ ขอพระราชทานถวายปฏิญาณไว้ว่า จำเดิมแต่นี้สืบไปภายน่าอาตมภาพทั้งปวงจะพร้อมกันบอกกล่าวสั่งสอนกุลบุตร แลตักเตือนให้มีเพียรเล่าเรียนภิยโยภาพมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จักกระทำพระพุทธศาสนาให้บริบูรณ์ด้วยภิกษุสงฆ์แลสามเณรอันทรงพระปริยัติธรรมตามแต่อุปนิสัยวาศนาแห่งบุทคล อันคู่ควรแก่พระไตรปิฎกโดยอย่างยิ่งอย่างหย่อนเปนลำดับ ๆ กัน เหมือนด้วยสระโบกขรณีอันบริบูรณ์ไปด้วยเบญจผกากุสุมสาโรชรายเรียงเปนลำดับ ๆ กัน ดุจกระแสพระราชดำริห์นั้นจงได้

อนึ่งซึ่งพระราชาคณะผู้จำรักษาพระสาสนา มากไปด้วยเบญจพิธภยันตราย ถึงจะรักษาพระสาสนาอยู่ ก็เหมือนมิได้รักษาพระสาสนาเหตุหาอันเตวาสิก ซึ่งเปนอติชาติแลอนุชาติจะครอบครองธรรมทายาทสืบไปบมิได้นั้น อาตมภาพทั้งปวงพิจารณาเห็นสมควรโดยพระราชบริหาร แต่นี้จะขอรับพระราชทาน ตั้งใจบอกกล่าวโดยอุกฤษฐวิริยบมิให้เว้นว่างเหมือนอย่างแต่ก่อน จะให้ได้พระภิกษุสงฆ์สามเณรที่รู้พระปริยัติธรรมขึ้น

ถึงภูมิบาเรียน เอก, โท, ตรี, จัตวา. ถวายสนองพระเดชพระคุณบำรุงพระราชศรัทธาให้เสมอทุก ๆ ปี มิได้ขาด ตามแต่จะได้โดยมากแลน้อย สมด้วยพระราชประสงค์จงทุกประการ ควรมิควรขอพระราชทานอภัย ขอถวายพระพร

แก้พระราชปุจฉาที่ ๔ (ความที่ ๒)

อาตมภาพ สมเด็จพระสังฆราช แลพระราชาคณะผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง ขอถวายพระพรเจริญพระราชศิริสวัสดิพิพัฒมงคลพระชนมศุขทุกประการ จงมีแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารพระองค์สมเด็จบรมธรรมิกราชาธิราชเจ้าผู้ทรงพระคุณ อันมหาประเสริฐ ด้วยอาตมภาพรับพระราชทานพิจารณาเห็นว่า ซึ่งทรงพระราชศรัทธาอุสาหะตั้งพระไทย จะบำรุงพระสาสนา ให้ถาวรวัฒนาไปในอนาคต จึงทรงพระราชดำริห์จะใคร่ได้พระภิกขุสามเณร ที่รู้พระไตรปิฎกเปนอย่างเอก, โท, ตรี, จัตวา, ปีละ ๕ องค์ ๖ องค์จงทุกปี จะได้บูชาด้วยจตุปัจจัยเปนทานบารมีอย่างยิ่งนั้น เห็นสมควรรับพระราชดำริห์แล้ว ฝ่ายอาตมภาพทั้งปวง ก็ตฤกตรองที่จะฉลองพระเดชพระคุณด้วยพระราชดำริห์อยู่ แต่ทว่ากุลบุตรผู้มีศรัทธาได้อุสาหะฝึกสอนขึ้นไว้ในพระพุทธสาสนานั้นมักเปนอันตรายเหมือนปทุมชาติที่มีอันตราย ๕ ประการ คือวายุพัดให้หัก

ขจัดขจาย ๑ คือกิมิชาติเบียดเบียฬ ๑ คือฝูงนางกินรีเก็บเอาไปเชยชม ๑ คือกัจฉปะขบกัดเพิกเสียให้สิ้นพืช ๑ คือน้ำแลเปือกตมมิได้บริบูรณ์ ๑ ประทุมชาติกอปรด้วยอันตราย ๕ ประการดังนี้ฉันใด อันว่ากุลบุตรทั้งหลายที่มีศรัทธาพากเพียรเล่าเรียนซึ่งพระปริยัติธรรมนั้นมักมีอันตราย ๕ ประการมีต้นว่าวายุพัด กล่าวคือต้องลิ้นลมแห่งคนพาล แล้วหน่ายรักจากพระปริยัติวิบัติไปด้วยเหตุต่าง ๆ นั้น ๑ กิมิชาติเบียดเบียฬ กล่าวคือฉันนวุติโรคมารันทำย่ำยี ๑ นางกินรีเก็บเอาไปชมเชย กล่าวคือมาตุคามมาปองเพียรก็พอกุลบุตรสิ้นศรัทธาลาผนวช ๑ กัจฉปะขบกัดเพิกเสียให้สิ้นพืช กล่าวคือมัจจุราชหากมาครอบงำ ๑ น้ำแลเปือกตมมิได้บริบูรณ์นั้น กล่าวคือกุศลในอดีตแลกุศลวาศนาในปัจจุบันมิได้มี จึงมิควรที่จะทรงพระไตรปิฎกได้ แลมิควรที่จะรับจตุปัจจัยบูชาแห่งพระมหากษัตริย์อันทรงธรรมได้ก็มีอุปไมยดุจนั้น หนึ่งอาตมภาพพระราชาคณะมิได้ลืมละซึ่งธุระสองประการในพระพุทธสาสนาอุสาหะตักเตือนฝึกสอนกุลบุตรอยู่ ถึงจะอุสาหะข่มขี่ฝึกสอนไว้หวังจะได้แทนองค์ ก็มิใคร่จะสมดังความปรารถนา เหตุกุลบุตรในพุทธอาณาจักรกอปรไปด้วยไภย ๕ ประการดังนั้น เมื่อพิจารณาไป ก็เหมือนเสนางคจตุรงค์ในพระราชอาณาจักร เสนางคจตุรงค์นั้น ย่อมมีจิตรเมตตากรุณาอุสาหะข่มขี่ฝึกสอนบุตรของตนไว้ หวังจะให้รุ่งเรืองเจริญในที่ฐานันดรแทนตน

สืบไป แต่ฝ่ายบุตรนั้นหากุศลวาศนามิได้แล้วก็พเอินวิบัติไป ด้วยไภย มีเสพซึ่งคนพาลเปนต้นจึงไม่ควรที่จะรับซึ่งที่ฐานันดร แลลาภยศศักดิ์ แห่งพระมหากษัตริย์ได้ ก็อุปไมยดังกุลบุตร ในพระพุทธสาสนาที่มีกุศลวาศนาได้บำเพ็ญมา ควรที่จะรับ จตุปัจจัยบูชาแห่งพระมหากษัตริย์นั้นหาได้โดยยาก เหตุมี กองกุศลได้สร้างสมมามาก คู่ควรด้วยพระไตรปิฎกจึงจะรู้ สมด้วยคำพระอรรถกถาจารย์เจ้าอธิบายไว้ว่า ตระกูลแห่งผู้ใด มิได้เคยเปนเศรษฐีเสนาบดีแลกษัตริย์ ตระกูลใดมิได้เคย ทรงพระปริยัติธรรม ฝ่ายบุตรมาได้เปนเศรษฐีเสนาบดีเปน กษัตริย์ ได้เปนคนเล่าเรียนรู้พระปริยัติสาสนานี้สรรเสริญว่า เปนกุลบุตรมือภินิหารบารมีมาก อนึ่งสมด้วยโบราณาจารย์เจ้า อธิบายไว้ว่า บุทคลเล่าเรียนรู้ซึ่งปริบัตินี้ร้อยคนจึงจะรู้ดีสัก คน ๑ รู้พระไตรปิฎกแล้วพันคน จึงจะทรงพระสาสนาไว้ได้ คน ๑ มักมีอันตรายเสียโดยมาก เปนดังนี้ก็เพื่อเพราะกุศลา กุศลตกแต่งสัตว์ให้ชั่วดีมีอันตรายต่าง ๆ เหตุเปนปุถุชนจะ ข่มขี่กิเลสได้ด้วยตทังคปหานแต่ละขณะ ๆ ดังกลออมสายแหน ขจายออกไป แล้วก็กลับหุ้มเข้ามาใหม่ จำเดิมแต่วันนี้ไป อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวง จะอุสาหะขวนขวายตักเตือน กุลบุตรที่มีกุศลวาศนา ให้มีศรัทธาความเพียรยิ่ง ๆ ขึ้นไป จะ ได้สอบไล่พระไตรปิฎกไว้เปนอย่าง เอก, โท, ตรี, จัตวา. ถวาย สนองพระเดชพระคุณบำรุงพระราชศรัทธาปีละ ๕ องค์ ๖ องค์

บ้าง บางปีจะหย่อนบางปีจะยิ่งกว่า ๕ บ้าง ๖ บ้างจงทุกปี แม้มิได้พระสงฆ์สามเณร ที่รู้พระไตรปิฎกดังพระราชประสงค์แล้ว อาตมภาพพระราชาคณะทั้งปวงนี้หาอธิกรณ์มิได้ก็เหมือนหนึ่งมีอธิกรณ์ เหมือนจะกระทำหรับทัณฑกรรมตนเอง เหตุมิได้สอบสวนฝึกสอนศิษยานุศิษย์ไว้ให้สนององค์แลสืบพระพุทธสาสนา หนึ่งก็สมด้วยพระราชดำริห์ว่า พระราชาคณะทั้งปวงมักมีอันตราย ๕ ประการ ถึงพระราชาคณะจะรักษาพระสาสนาอยู่ก็เหมือนมิได้รักษาพระสาสนา อนึ่งซึ่งทรงพระราชดำริห์ จะบำรุงพระพุทธสาสนาให้ถาวรรุ่งเรืองไปในอนาคตนั้น เห็นเปนปฏิบัติบูชาธรรมอันพิเศษ เปนเหตุที่จะพูนเพิ่มพระสมดึงษบารมีให้บริบูรณ์เปนมหามงคลราชดำริห์อันประเสริฐ ขอถวายพระพร ฯ

พระราชปุจฉาที่ ๕ นี้มีเรื่องราวในจดหมายเหตุต่อมาว่า เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๓๘๔ มีจำนวนพระภิกษุสามเณรสอบพระปริยัติธรรม์ได้ถึงภูมิบาเรียน ๖๖ รูป ทำนองจะทรงพระปริวิตกว่า จะมีผู้ติเตียนว่าการสอบไล่อ่อนแอ เพื่อจะให้ได้บาเรียนมากดังพระราชประสงค์ จึงได้โปรด ฯ ให้เชิญกระแสรับสั่งไปถามสมเด็จพระสังฆราชแลพระราชาคณะผู้สอบไล่ดังนี้

กระแสรับสั่งเรื่องสอบพระปริยัติธรรม

ณ วันอังคารเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ปีฉลูตรีศก (จุลศักราช ๑๒๐๓) มีพระราชบริหารให้สมเด็จกรมหมื่นไกรสรวิชิตดำเนินความที่ทรงพระปรีดาปราโมช เพราะสมพระไทยที่มุ่งมาดออกมาประกาศถวายเจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวงให้ทราบทุก ๆ พระองค์ด้วยทรงพระราชศรัทธา จะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้ถาวรรุ่งเรืองสืบ ๆ ไป จึงให้เสด็จสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) สมเด็จพระวันรัต (นาค) พระพิมลธรรม (อู่) พระธรรมอุดม กรมหมื่นนุชิตชิโนรสศรีสุคตขัตติยวงศ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ พระเทพมุนี พระพรหมมุนี พระพุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) พระโพธิวงศ์ พระธรรมโกษา พระเทพโมลี พระศรีสมโภช พระเทพกวี พระญาณไตรโลก พระญาณปริยัติ พระวิสุทธิโสภณ พระรัตนมุนี พระกระวีวงศ์ พระอมรโมลี (สา) พระศรีวิสุทธิวงศ์ (ฟัก) พระวินัยมุนี พระศรีสากยบุตร พระสุธรรมเทพยเถร พระอริยมุนี พระสุเมธาจารย์ พระอุดมญาณ พระไตรสรณธชะ พระธรรมวิสารทะ พระกุลวงศ์ เปน ๓๐ พระองค์ พร้อมกัน ณ พระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุพระอารามหลวง จะให้สอบไล่พระไตรปิฎก พระสงฆ์สามเณรที่เปนเปรียญ เอก, โท, ตรี, จัตวา. แลพระสงฆ์สามเณรที่เปนอนุจร ทั้งไทยทั้งรามัญ แต่

ทรงพระราชวิตกไปกลัวเกลือกเจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวง จะมิได้เปนสามัคคีรสอดออมซึ่งกันแลกัน เจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวง ก็พร้อมกันถวายพระพรเปลื้องพระราชวิตกเข้าไปได้ทรงฟังก็ตั้งพระราชหฤทัยคอยฟังข่าวแต่เดือน ๑ แรม ๔ ค่ำ มาจนถึงเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ๕ เดือนกับ ๘ วัน มหาดเล็กรายงานกราบบังคมทูลพระกรุณา สรรเสริญเจ้าพระคุณทั้งปวงว่า เปนสามัคคีรสรักใคร่กัน ถ้าองค์ใดติดธุระสิ่งหนึ่งสิ่งใดจะมิได้มา ก็ไว้วางธุระเจ้าพระคุณทั้งปวงผู้ที่มาหาความรังเกียจกันมิได้ก็ดีพระไทยทรงพระโสมนัศนัก ทรงพระอนุสรคำนึงถึงพระพุทธฎีกาตรัสพระสัทธรรมเทศนาไว้ว่า **"วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสฺสิตคฺเค คิมฺหานมาเส ปฐมสฺมึ คิมฺเห"** อันว่าพุ่มไม้ในป่าดงดอกอันบานพร้อมกันตั้งแต่ต้นจนตลอดยอด ในคิมหมาศอันเปนเดือนแรกฤดูร้อนพิศโสภาคควรจะพึงชมฉันใด เจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวง พร้อมกันกระทำสามัคคีรสรักใคร่ซึ่งกันแลกัน ก็โสภาคควรจะพึงชมเหมือนดังนั้น ให้เจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวง ทรงพระเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปในพระพุทธสาสนานั้นเถิด

บัดนี้การที่จะสอบไล่พระไตรปิฎกก็สำเร็จแล้ว ได้พระสงฆ์สามเณรทั้งไทยทั้งรามัญเปรียญถึง ๖๖ พระองค์ จึงโปรดให้ข้าพระพุทธเจ้าอ่านชื่อพระสงฆ์สามเณรเปรียญประกาศถวาย ให้เจ้าพระคุณทั้งปวงทรงฟังทุก ๆ พระองค์ ถ้าเจ้า

พระคุณทั้งปวง เห็นว่าพระสงฆ์สามเณร ๖๖ องค์นี้ สมควรจะเปนเปรียญ เอก, โท, ตรี, จัตวา. ได้ โดยอันควรแก่กำลังสติปัญญาแห่งตน ๆ แล้ว ก็ให้เจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวง พร้อมกันส้องสาธุการ พระสงฆ์สามเณรเปรียญจะได้มีเกียรติคุณปรากฏไป ในพระพุทธจักรแลพระราชอาณาจักร แล้วจะได้เปนที่สักการะแห่งเทพามนุษย์สืบ ๆ ไป

ครั้นอ่านชื่อพระสงฆ์สามเณรเปรียญสิ้งลงแล้ว เจ้าพระคุณพระราชาคณะทั้งปวงก็ส้องสาธุการขึ้นพร้อมกัน

❑ ❑ ❑

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น)

ISBN 974-580-857-1

9 789745 808577